

YU ISSN 0021-6933

JEZIK IN SLOVSTVO

letnik XXVI – leto 1980/81 – št. 5

Jezik in slovstvo

Letnik XXVI, številka 5

Ljubljana, februar 1980/81

Časopis izhaja mesečno od oktobra do maja (8 števil)

Izdaja ga Slavistično društvo Slovenije v Ljubljani

Glavni in odgovorni urednik: Aleksander Skaza, Ljubljana, Aškerčeva 12

Uredniški odbor: Gregor Kocijan (slovstvena zgodovina), Breda Pogorelec (jezikoslovje),

Aleksander Skaza (primerjalna slavistika), Franc Žagar (metodika),

Tehnični urednik: Ivo Graul

Svet časopisa: Marjeta Vasič (predsednik), Anka Dušej, Marjan Javornik, Mira Medved,

Jože Munda, Pavle Vozlič, France Vurnik in uredniki

Tisk Aero, kemična, grafična in papirna industrija Celje

Opremila inž. Dora Vodopivec

Naročila sprejema uredništvo JiS, Ljubljana, Aškerčeva 12

Tekoči račun: Slavistično društvo Slovenije, Ljubljana 50100-678-45265

Letna naročnina 120.– din, polletna 60.– din, posamezna številka 15.– din

Za dijake in študente, ki dobivajo revijo pri poverjenikih, 50.– din

Za tujino celoletna naročnina 200.– din

Rokopise pošiljajte na naslov: Uredništvo JiS, Ljubljana, Aškerčeva 12

Revijo gmotno podpira Kulturna skupnost SRS, razliko med polno in znižano ceno za dijake in študente pa krije Republiška izobraževalna skupnost SRS

Vsebina pete številke

Razprave in članki

- 153** *Rudolf Neuhäuser*, K vlogi glasovne metafore v lirski pesmi romantike s primeri iz Prešernovih Poezij
- 158** *Marijan Smolik*, Franc Veriti ali Jožef Burger?
- 163** *Olga Kunst-Gnamuš*, Od pomena do oblike povedi

Literarnozgodovinski problemi, gradivo, komentarji

- 171** *Jože Pogačnik*, »Črni zamorec« v Prešernovi baladi o Lepi Vidi
- 175** *Joža Mahnič*, Župančič kot prevajalec

Metodične izkušnje

- 178** *Franc Žagar*, Poučevanje frazeologije v osnovni šoli

Kulturnozgodovinske ekskurzije

- 180** *Božena Orožen*, Po Dravski in Mislinjski dolini in njenem okolju

Ocene in poročila

- 185** *Marko Juvan*, Literatura, gledališče, kulturna zgodovina
- 186** *Miha Javornik*, Dušan Moravec, Slovensko gledališče od vojne do vojne
- 187** *Andrijan Lah*, Božica Kitičič, Literarna ustvarjalnost Andreja Hienga
- 188** *Marjan Cedilnik*, Nova jezikovna vadnica za osnovno šolo

Zapiski

- 190** *Jaka Müller in France Novak*, Zborovanje o leksikologiji in leksikografiji
- 5/III** Prejeli smo v oceno

Rudolf Neuhäuser

Univerza v Celovcu

K VLOGI GLASOVNE INSTRUMENTACIJE IN GLASOVNE METAFORE V LIRSKI PESMI ROMANTIKE S PRIMERI IZ PREŠERNOVIH POEZIJ

Pričujočo razpravo, del obsežnejše študije, je razumeti kot prispevek k tipologiji lirske pesmi.¹ Tri razvojne stopnje lahko primerjamo med seboj: 1. lirsko pesem 18. stoletja, klasicizma, tj. dobe pred romantiko; ta pomeni v slovanskih literaturah obenem začetek novodobnega pesnjenja; 2. romantično lirsko pesem, ki je ob primeru Prešernove lirike v osredju tega dela; in 3. lirsko pesem izzvenevajočega 19. stoletja vse do moderne. Pokaže se, da pomenski obseg lirske pesmi *pred* romantiko običajno v celoti sovпада z vsebino, ki se da izraziti z normalnim jezikom, torej je na leksikalni ravni. V nasprotju s tem pa se težišče pomenskega sestava lirske pesmi v moderni vidno prenese na ravnino formalnih sestavin, kot sta ritem (metrum) in glasovna struktura. To lahko privede tako daleč, da učinkuje pesem, skršena na normalnojezikovno vsebino, nesmiselno, celo absurdno. Smisel take pesmi izhaja šele iz celote *vseh* ravnin pesmi, pri čemer prevladujejo v pomenski zgradbi formalne, strukturne prvine. Lirska pesem romantike pa v nasprotju s tem izkazuje značilno »dvoplastnost«, *vzporednost* v pomenski zgradbi. Vsebina je sicer podana na leksikalni ravni, je pa na formalni ravni z ritmom (metrom) in glasovno strukturo v svojih bistvenih sestavinah ponovljena, pri čemer so bistvene misli s pomočjo spretno uporabe instrumentacije povzdignjene v presegajoči sintezi. Če omejimo vsebino lirske pesmi romantike na normalnojezikovni obseg, bo besedilo učinkovalo banalno, ker mu manjkajo plasti strukturiranosti, ki besedilo presegajo in mu podeljujejo splošno veljavnost. Tako meni madžarski pesnik Desider Kosztolany o prozni verziji Goethejeve pesmi »Ein Gleiches«: »Izvirniku sploh ni podobna... To je misel, ki bi jo prav lahko povedal tudi lovec iz Thuringije.«² Isto lahko rečemo o naslednji prozni verziji Prešernove pesmi »Kam?«: »Obupan hodim okrog, brez cilja kot oblaki in valovi, ker ne smem k svoji ljubljeni deklici in te bolečine nikjer ne morem prenašati.« To besedilo na noben način ne ustreza izvirniku, ker mu manjka pomenski obseg, izhajajoč iz semantizacije formalne strukture.

Na tem mestu moramo razložiti pomembno hipotezo: Z oblikovanjem knjižnega jezika se je razvijala umetna pesem, katere nosilke so bile izobražene plasti in ki je bila namenjena predvsem branju. Pesniki 18. in 19. stoletja so torej razumevali pesem predvsem kot napisano ali natisnjeno in so jo zasnovali glede na vizualno usmerjeno sprejemanje bralcev.³

¹ Izčrpana študija o pričujoči temi bo izšla v zborniku »Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književosti in kulturi«. Zaradi pomanjkanja prostora sem poskus tipologije lirske pesmi tu lahko samo nakazal. To delo se omeji na tip romantične lirske pesmi.

² O Kosztolanyju glej pri: Ivan Fonagy, »Informationsgehalt von Wort und Laut in der Dichtung« v »Poetics. Poetika. Poetika.« Warszawa 1961, str. 601.

³ O ruski poeziji je znano, da je prav do zgodnjega 20. stoletja pripisovala grafičnim prvinam več pomena kot fonetičnim. Prim. npr. Bloka, ki je še po uvedbi novega pravopisa vztrajal, da se črka »ё« ohrani tudi v novih izdajah njegovih pesmi, čeprav je bila fonetično identična z »е«!

To pomeni, da sta bila pomembna grafično členjenje in pravopis. V naslednjem bomo zato obravnavali Prešernove pesmi v prvotni obliki iz izdaje l. 1847, ki jo je uredil avtor sam, pri čemer bomo fonetične vidike zanemarili v korist grafičnim.

Semantizacija formalnih sestavin se je v lirski pesmi romantike uresničevala prek glasovne instrumentacije, in sicer pod vplivom vseskozi visokega vrednotenja »muzikalnega« v takratni estetiki. Naj navedem samo nekaj primerov za to. Po F. Schleglu seže glasba »v najbolj notranje srce zavestik«. Melodije govore po Hoffmannu »višji jezik kraljestva duhov«. Wackenroder govori o »muzikalnem« kot o »temnejšem in finejšem jeziku«. ⁴ Zdi se, da zadenemo s tem bistveno potezo romantične lirske pesmi: pesem govori bralcu v *dveh jezikih* – v jeziku besede (s tem razumemo tu besedilo, ki se da izraziti z normalnim jezikom) ter v »temnejšem in finejšem jeziku« tonov in glasov, pri čemer zadnji poudarja bistvena občutja in misli ter jih v skladu z romantičnim razumevanjem glasbe kot izraza univerzalnih struktur in vsebin zasidra v transcendenci ter jim podeli splošno veljavnost. Pri tem je jezik tonov in glasov transponiran v vizualno in postane viden z razporeditvijo ustreznih grafemov (morda na začetku ali koncu verza). Če odpade ritmično in glasovno strukturiranje (kot pri prozni verziji ali prevodu), postanejo besedila »nema«, »enodimenzionalna«, in pride do tega, kar bi imenoval učinek *banalizacije*.

To, kar razume Wackenroder s »temnejšim in finejšim jezikom«, je rezultat semantizacije formalnih prvin. S tem povezana zakonitost je bila znana že v dobi romantike. Saj je že A. W. Schlegel menil, da »se spozna vso vsebino pesmi vendarle samo prek medija oblike«. ⁵ Še jasneje je to izrazil Hegel v svoji estetiki s posebnim ozirom na zvočno strukturo in rimo, ko je ugotovil, da se »z načelom ponavljanja čisto enakih ali podobnih zvokov, od duha...« lahko poveže »poudarjanje in povezovanje sorodnih pomenov v sozvočju besed, ki jih označujejo«. ⁶ Ruski formalisti, V. Žirmunski, R. Jakobson, J. Mukařovský in nazadnje J. Lotman so v našem stoletju raziskovali povezavo glasovne strukture, ritma in smiselnega obsega pesmi. Kot povzetek bi prevzel Lotmanovo formulacijo, ker je v njej najjasneje opisan tudi teoretični temelj pričujočega dela: »Itak, my možem opredelit' suščnost' poetičeskoj struktury kak naličie nekotoryh uporjadočennostej, ne podrazumevaemyh strukturoj estestvennogo jazyka, pozvoljajuščih otoždestvit' v opredelennyh otoženijah vnutritektstvoye segmenty i rassmatrivat' nabor etih segmentov kak odnu ili neskol'ko paradigam.« ⁷

To lahko prikažemo z analizo posameznih pesmi iz Prešernove lirike. ⁸

Primer za pomensko polnost, ki jo lahko rima podeli glasovom, najdemo v pesmi »K slovesu«. ⁹ Prva kitica te pesmi ponovi samostalni iz naslova v imenovalniku kot »slovó«. Ta tvori rimo z »okó« – rimo, ki z neenakostjo srednjega soglasnika poudari pomen obeh »o«. Oba ta »o« se povrneta v drugi vrstici prve kitice v zvezi »Préc obráz obráčaš...«. Ta zveza se glasovno poveže s »prěč okó« iz prvega verza in tako ponazori podobo slovesa – »slovó«. Rima na »o« objema drugo rimo, ki se glasi na »i«, pri čemer je tudi ta samoglasnik podvojen: »obráz... mli // ... mène ljúbít síli«. »I« te rime ponazarja – če izhajamo iz pomena besed – moč ljubezni. Če v prvi kitici slovo – na glasovni ravnini označeno z rimo na »o« – objema in prevladuje moč ljubezni – označeno na glasovni ravnini

⁴ Navedeno po: P. Kluckhohn: »Das Ideengut der deutschen Romantik.« M. Niemeyer, Tübingen 1961, str. 169. W. H. Wackenroder: »Sämtliche Schriften.« Rowohlt 1968 (Rororo 506/7), str. 191.

⁵ A. W. Schlegel: »Sämtliche Werke«, Bd 10, Leipzig 1846–47, str. 134.

⁶ G. W. F. Hegel: »Ästhetik III«, Bd 2, Berlin und Weimar 1965, str. 392.

⁷ Ju. M. Lotman: »Analiz poetičeskogo teksta.« L. 1972, str. 72. Prim. tudi V. Žirmunskij: »Rifma. Ee istorija i teorija.« Petrograd 1923 (Ponatis: München 1970); Ju. Tynjanov: »Problema stihotvornogo jazyka.« L. 1924; A. Belyj: »Masterstvo Gogolja.« L. 1934; R. Jakobson: »Linguistik und Poetik« v R. J.: »Poetik. Ausgewählte Aufsätze.« Suhrkamp 1979 (stw 262).

⁸ V nadaljnjem obravnavane pesmi bodo navedene v pisavi izdaje iz l. 1847.

z rimo na »i« – pa je v obeh naslednjih kiticah ravno narobe: rima na »i« objema tam rimo »e-u/o-e/e-o«, ki v pregibanju ponazarja slovo. Moč ljubezni tako rekoč prevladuje nad slovesom.

V peti kitici se ponavlja shema prve kitice: rima na »o« (= slovo) objema rimo na »i« (= ljubezen). Hkrati se pojavlja za romantiko tipičen motiv, ki ga Lotman v svoji interpretaciji Lermontova imenuje »motiv podmeny«. Idealna ljubezen za romantičnega pesnika na svetu ni dosegljiva. Pesnik lahko izkusi stalno, harmonično ljubezen samo kot ideal, ki na zemeljski ravnini ni dosegljiv, zato: »ljubja svojo voljzublennuju, poet ljubiti v nej nečto inoe. Pri etom funkcional'no aktiven imenno akt zameny: važno utverždenie, čto ljubíš' ne togo, kogo ljubíš'. Konkretne že funkcivny zameny mogut menjat'sja. Eto možet byt' zameny ženščiny drugoj ženščinoj, real'noj ženščiny nesbytočnoj mečtoj, illjuzijami prošlyh let, zameny ženščiny ee podarkom ili portretom i t. p.«¹⁰ Pri Prešernu stopi »mila potrpežljivost« na mesto ljubljene in sklene, s pesnikom življenjsko zvezo. Romantični ideal se tu obrne v negativno. To poveča bolečino slovesa, kar je v glasovni strukturi ponazorjeno z objemajočo rimo na »o« – spet je »o«, kot v besedi »slovó«, podvojen. To velja tudi za prvi verz pete kitice, kjer se »o« rimane besede »bó« ponovi prav na začetku prvega verza, pri čemer pride še enkrat do podvojitve glasu »o«. To bi bilo nekaj pripomb k pomenu rime v tej pesmi.

Leta 1832 je Prešeren spesnil vrsto gazel, ki kažejo zelo kompleksno glasovno strukturo. Tu si bomo ogledali prvo pesem.¹¹ Gazela je staroorientalska pesniška oblika. Prvi verzni par določa rimo, ki se nato ponavlja v vsaki drugi vrstici po zgledu: aa, ba, ca, da itd. Poleg te rime ima gazela dodatno lahko tudi notranjo rimo. Če izhajamo iz načela semantizacije glasov v pesmi in gledamo na rime oz. v njih se ponavljajoča zaporedja glasov kot na metafore, dobimo naslednjo podobo.¹² Pri Prešernu postane končna rima *identiteta* – vsak drugi verz se konča na: »(tvôjiga) iména« (»é-a«). Načelo identitete je odločilno za pesem,

⁹ K slovésu

Káj od mène přeč okó,
Přeč obráz obráčaš mili?
Kdó te mène ljúbít' silí?
Rájši kój mi dáj slovó.

Věrníl bó se přejší čas;
Hódil póta bóm temótně,
Kámor sréče bó togótně
Gná! nemilí me ukáz.

Désno rókó brez skerbi
Daj k prijázni mu slovésu,
Solz v nóbenim ni očésu,
Žal-beséde v ústih ni.

Môja stára ljúba bó,
Bó poterpežljivost mila
Zvézo z máno ponovila,
V zákon dála mi rokó.

Žále misli v sěrcu ni;
Sáj ni préd bíló veseló,
Ko se záte je unélo,
Náj ne bó prihódnje dnil

Od pomóči njé podpěrt
Nósíl bóm življénja pézo,
Dókler zmága sréče jézo
Zádnja ljúbca, – béla směrt.

¹⁰ Ju. M. Lotman, 1972, str. 170.

¹¹ Pesem môja je posóda tvôjiga iména,
Môjiga sercá gospóda tvôjiga iména;
V nji bom mēd slověnske bráte sládkí glás zanésíl
Od zahóda do izhóda tvôjiga iména;
Na posódi v zlátih čěrkah sláva se bo brála
Od naróda do naróda tvôjiga iména,
Z njé svítlóba bó goréla še takrát, ko bóva
Unstran Káronov'ga bróda tvôjiga iména.
Bólj ko Dēlie, Koríne, Cintie al Lávre
Bi bíló pozábit' škóda tvôjiga iména.

¹² Prim. tabelarični prikaz zvočne strukture v: B. Paternu, »France Prešeren in njegovo pesniško delo,« knj. 1, Mladinska knjiga, Ljubljana 1977, str. 217.

kot pokaže tudi analiza glasovne strukture. Notranja rima ima za prvo rimano besedo »posóda« (»ó-a«). Za značilni glasovni zaporedji obeh rim imamo lahko zaporedji »é-a« oz. »ó-a«, pri čemer sta svetli »e« oz. temni »o« razločevalna znaka. Poglejmo prvi verz. »Jaz«, katerega izraz je »pesem«, se izenači s »posodo«, »ti« z »imenom« ljubljene. Zvočno je stran »jaz« poistovetena z zaporedjem samoglasnikov »ó-a« (»posoda«), stran »ti« z zaporedjem »é-a« (»iména«). Osnovna misel pesmi, identičnost med »jaz« in »ti« v povezavi obeh pojmov v podobi »posode«, je izražena na glasovni ravni s tremi oblikami omejitve glasovnega zaporedja: 1. v prvem verzu pesmi je na vsebinski ravni stran »jaz« strogo ločena od strani »ti«. Izrazu »pésem môja« prvega polstiha stoji nasproti »ti« iz »tvôjiga iména«. Spomnimo na to, da lahko razumemo zaporedje glasov »ó-a« (kot v »môja in »posóda«) kot metaforo »jaza«, zaporedje »é-a« kot metaforo za »ti«. Če si oba polstiha pobliže ogledamo, opazimo, da je v vsakem polstihu vključen razločevalni glas drugega polstiha: v prvem polstihu je to »é« v »pésem«, ki izraža navzočnost »ti« v »jaz«; v drugem polstihu je »ó« v »tvôjiga« tisti, ki izraža prisotnost »jaz« v »ti«.

2. V drugem verzu pride do še daljnosežnejšega spajanja oziroma identificiranja med »jaz« in »ti«, ko dva pojma, ki sta na leksikalni ravni nedvoumno prirejena, tudi na glasovni ravni doživita medsebojno prirejenost. Tako je na ravni sintakse in léksike pojem »gospóda« kot pristavek k »iména« prirejen k »ti« imena, zveza »môjiga serca« »jazu«. Na glasovni ravni je vsekakor ravno narobe – »gospóda« kot rima k »posóda« spada k vrsti »jaz« in »serca« k vrsti »ti«. Z drugimi besedami, »jaz« prevzame glasovnost od »ti« in obratno!

3. V verzih pet in sedem pride nato kot nadaljnje stopnjevanje k še tesnejši povezavi in integriranju glasovnih zaporedij »ó-a« in »é-a«. Če si nato ogledamo peti verz, vidimo zaporedje: »ó-á/è-á/o-á«. Glasovi, prirejeni k »ti«, so objeti od oglasov, ki so prirejeni »jazu«. Mika nas, da bi govorili o slikovni upodobitvi metafore »posoda«! V sedmem verzu, kjer je govora o luči, ki sveti v posodi, spet najdemo zaporedje »ó-a/é-a/ó-a«; to je, »jaz« objema »ti« kot »posoda«. »Jaz« je »posoda« za »ti«. Tako kot v tem stavku je tudi v prvem polstihu beseda »posoda« v sredi vrstice kot osrednja točka, v kateri se »jaz« in »ti« združita. »Posodi« so glasovno prirejeni nadaljnji pojmi, ki imajo tako rekoč kot »arhisem« (Lotman) za podlago isto kvaliteto kot »posoda« – prav tako objemajočo, obsegajočo, nosečo, vase sprejemajočo. Tako karakterizira zaporedje glasov »ó-a« zveze »od zahóda do izhóda«, »od naróda do naróda« in »únstran Káronóv'ga bróda«. Zaključna notranja rima »pozábit' škóda« končno kaže na funkcijo »posode« oz. njej glasovno prirejenih, pravkar navedenih pojmov – preprečiti pozabljenje, ohraniti spomin, kot posoda ohrani zaupano ji vsebino.

Strani »ti«, utelešeni v zaporedju glasov »é-a«, so prav tako glasovno prirejeni nadaljnji pojmi, ki imajo kot »arhisem« za podlago vidno in zvočno substancno imena (imé oz. iména): »Med bráte sládkí glás zanésil« in »v zlátih čèrkah«. Kot kažejo navedene besedne zveze, nastopa skupaj z zaporedjem »é-a« tudi »i« kot v »imé/iména«. S tega gledišča je zanimiva oblika »tvôjiga«, kajti tu glasovnost »posode« (zaporedje »ó-a«) vključuje »i«, ki kaže na ime ljubljene! Glasovna podoba v posodi shranjenega imena, tj. z »o« oz. »ó-a« objeti »i«, se spet pojavi v četrtem verzu v »od zahóda do izhóda« in v zadnjem verzu v »pozábit' škóda«!

Take so urejenosti formalne ravnine, kot izhajajo iz analize prvega verza. Še beseda k drugemu verzu pesmi. Kot smo že ugotovili, prevzame v drugem verzu »jaz« (»môjiga sercá«) glasovnost od »ti«. Notranja rima »gospóda« ponavlja glas za glasom prvo besedo rime »posóda« in ji doda – v drugi vrstici – tako v »jaz« (= »môjiga«) kot v »ti« (= »tvôjiga«) vsebovani »g«! Tako je ponovno poudarjena identičnost med »ti«, »jaz« in »posoda«!

Prvi par rim (»kraljeva hiša«) gazele, ki po pravilih te oblike določa formalni red pesmi, vsebuje tako tudi na ravni glasovne instrumentacije osnovno misel pesmi.

Kot nadaljnji in zaključni primer glasovne instrumentacije z uporabo glasovnih metafor bi rad pritegnil pesem »Kam?«¹³ Pesem je sestavljena iz šestih dvovrstičnih rimanih kitic. Naslov se ponovi v prvem paru verzov kot rimana beseda drugega verza, je pa implicitno vsebovan tudi v prvem verzu, če skupaj beremo začetek in konec verza: »ko ... divjám«. Samoglasnik »a«, ki je značilen za to tematsko pomembno besedo, nastopa v pesmi nakopičeno. Če samoglasniku »a« dodamo prav tako temna samoglasnika »o« in »u« ter primerjamo njihovo število s svetlimi samoglasniki, dobimo zanimive zakonitosti: V obeh prvih kiticah prevladujejo temni samoglasniki v razmerju 10 : 6 oz. 12 : 4, tj. v povprečju 11 : 5. V tretji do vključno peti kitici je razmerje izenačeno (8 : 8). V šesti in zadnji kitici je razmerje v primeri z obema prvima kiticama ravno obratno (5 : 11). Za navidez tako izenačenim razmerjem 8 : 8 v tretji do peti kitici se skriva nadaljnja signifikantna urejenost: v tretji in peti kitici je razmerje med temnimi in svetlimi samoglasniki v prvem verzu vedno 7 : 1, v drugem obratno 1 : 7. Samo v srednji, četrti kitici je to razmerje dejansko tudi v vsakem posameznem verzu izenačeno (po 4 : 4). V zaključni, šesti kitici sta združeni obe vrsti zakonitosti: prvi verz kaže med temnimi in svetlimi samoglasniki razmerje 1 : 7, drugi 4 : 4.

Ta urejenost glasovne strukture se v nemškem prevodu, kot kaže Prešernov lastni prevod, ne da posneti – Prešeren sam ima menjavo med svetlimi in temnimi samoglasniki samo v končni rimi, vendar tu dosledno (kar velja tudi za prevod Lily Novyjeve).¹⁴

Glas »a« iz naslova »Kam« se ponavlja v vrsti samostalnikov, ki se ujemajo s pesniško podobo druge kitice: »oblák nebá, vál morjá, gospodár, vihár«, ter v glagolih »vprašájte« in »znam«. Temni samoglasniki označujejo podobo oblakov in morskih valov, ki jih goni vihar, oz. védenje o tej usodi, ki je hkrati odgovor na vprašanje in obenem tudi nevédenje, kolikor ni nobenega odgovora na »kam«. Lahko bi se izrazili še jasneje – temni samoglasniki ponazarjajo *pasivno gnanost* avtorja in analogijo z usodo oblakov in valov.

Svetli samoglasniki, ki prvič prevladujejo v drugem verzu tretje kitice, so najprej povezani s silo viharja, – »derví (jih) ... víhár«. Označujejo, lahko rečemo, *aktivno načelo sile in moči*, ki izhaja iz viharja. Glagoli, v katerih prevladujejo svetli samoglasniki, izražajo »silo« v katerikoli obliki: »derví, něse, ne smém«. Vihar pesniške podobe v začetku pesmi se v četrti kitici izenači z »obupom« (»obúp«), ki se glasovno povezuje z »obličjem« (»obličje«).

V besedi »obličje« najdemo spet tudi »i« iz »derví ... víhár«, ki sicer nastopa še v »ni (mésta)« in v »bi pozábíl«, pri čemer se v zadnjem izrazu ponovita še »b« in »l« iz »obličje«. Svetli samoglasniki tako ponazarjajo silo, izhajajočo iz prepovedi, ki zadržuje avtorja stran od obličja njegove ljubljene in tako razodeva zadnji vzrok za njegovo stanje. To spoznanje je označeno z besedo »vedeti« (= »to vém« v peti kitici). Če gremo še korak dalje in posplošimo: kot je besedi »znám« postavljena nasproti »vém«, tako je zavest o lastnem stanju, blodenju, enakem gnanosti oblakov in valov, poglobljena z védenjem o vzroku in razkrije vso brezupnost položaja. Končno opozorimo še na zadnji verz pesmi, ki vse-

¹³ Kám?

Ko brez mirú okróg divjám,
Perjátlí prášájo me, kám?

Oblák ne vé, in vál ne kám,
Kám něse me obúp ne znám.

Prášájte ráj' oblák nebá,
Prášájte ráji vál morjá,

Samó to znám, samó to vém,
De pred obličje njé ne smém,

Kadár mogóčni gospodár
Derví jih sěmterkje víhár.

In de ni mésta věrh zemljě,
Kjer bi pozábíl tó gorjě!

¹⁴ Ta Prešernova pesem kaže zanimivo ritmično strukturo, ki pa je tu nikakor ne moremo nadalje raziskovati. Glej zbornik, omenjen v opombi 1.

buje dve glasovni metafori. Beseda »pozábil« ponovi v delni identičnosti glasovno podobo besede »obličje« (skupni oz. analogni glasovi so: «o, b/p, l, i in č/z»). V »pozábil« je implicitno podana ljubljena oz. njeno obličje, ki ga avtor nikjer ne more pozabiti. Zveza »to gorjé« ponovi v delni identiteti glasovno podobo besede »gospodár« (skupni glasovi so: »g, o, o, d/t, r«). Pomembno pa je, da se para »obličje/to gorjé« in »gospodár/pozábil« vsakokrat z enim samoglasnikom razlikujeta med seboj, pri čemer pride spet do opozicije med »a« in »e«: besedama »gospodár« in »pozábil« stojita tako nasproti »obličje« in »gorjé«. Tako kot stoji besedi »gospodár« (= vihar) nasproti »obličje«, je v zadnjem verzu možnost pozabljenja (»pozábil«) soočena z žalostjo (»gorjé«), ki to možnost zanika. Sila in trpljenje, gonjenje in gnanost se torej ob koncu pesmi še enkrat znajdeti v nasprotju.

Glasovna struktura, katere organizacija temelji tu na nasprotju med temnimi in svetlimi samoglasniki, se tako izkaže kot bistvena sestavina v smiselnem sestavu pesmi.

Ti primeri iz Poezij kažejo, kako zelo prispeva k učinku Prešernove pesmi virtuožno obvladanje glasovne instrumentacije. Ta ne deluje samo v smislu romantičnega pojmovanja muzikalnega kot »prvine« umetnosti (Wackenroder),¹⁵ ampak dodatno prispeva še tisto pridvignjenost v transcendenco, v večno veljavnost, ki verze šele spremeni v umetnino. Hkrati pa tudi postane razumljivo, da postavlja prevajanje takih verzov v tuj jezik prevajalca pred skoraj nerešljive naloge. Kompleksna organizacija glasovne strukture je komaj ponovljiva, kar je razvidno iz Prešernovih lastnih prevodov. To tudi razloži, zakaj Prešernova lirika pri nemškem bralcu ni naletela na pričakovani odziv. Analiza tudi kaže, kako zelo ustrezajo Prešernove pesmi tipu romantične lirike. Tako se enakovredno uvrščajo med mojstrovine evropske romantične lirike.

Prevedel Marko Kranjec

Marijan Smolik

Teološka fakulteta v Ljubljani

FRANC VERITI ALI JOŽEF BURGAR?

Slovenski lekcionarji – Slovenščina v obrednikih III.

Pred 150 leti je izšla danes komaj komu znana knjiga horjulskega župnika Franca Veritija »Ra/laganje /vetiga evangelja v/i h nedelj in sapovedanih prasnkov zerkveniga leta« (Ljubljana 1830). Na 640 straneh je Veriti Slovincem razložil glavne misli evangelijskih odlomkov, ki so jih med tedanjim latinskim bogoslužjem duhovniki na prižnici prebrali tudi slovensko iz lekcionarja.¹

¹⁵ »Nobena druga (umetnost kot glasba, R. N.) ni mogla teh lastnosti globokoumnosti, čutne moči in temne, fantastične pomenljivosti spojit na tako skrivnosten način ... Torej nima nobena druga umetnost prvine, ki bi bila že sama na sebi tako sorodna nebeškemu duhu kot glasba.« W. M. Wackenroder, str. 169.

¹ V naši reviji je bil v letniku 1973/74 na str. 117-123 objavljen prispevek: Slovenščina v obrednikih. Podobno tematiko je obravnavala razprava v Bogoslovnem vestniku 1976, str. 445-461: Hrvaški Crikveni ordinalic in slovenska Cerkovna ordninga, s podnaslovom: Slovenščina v obrednikih II. Tudi v pregledu zgodovine liturgike (Liturgika in pastoralka pri Slovencih: Bogoslovni vestnik 1980, str. 3-25) sem se ukvarjal z vprašanjem jezika, saj je bila pastoralka in z njo združena liturgika prvi predmet, ki so ga pri nas v visokem šolstvu predavali v slovenščini, vendar pri tem obravnavanju nisem segel na področje obrednega jezika. Zato šele ta prispevek spet nosi podnaslov Slovenščina v obrednikih III, čeprav moram opozoriti, da tokrat ne gre za obrednike v ožjem pomenu, ampak za manj upošteevano obredno knjigo za mašni obred, ki je pri nas v raziskovanju po krivici zapostavljena. Slovenski lekcionarji so bili dolga stoletja edina povsem slovenska liturgična knjiga, hkrati del misala, pesmarica, katekizem in molitvenik.

Zanimivo je, da je potrebo po taki knjigi začutil človek, ki je 30 let prej prišel v službo med Slovence iz bližnjih italijanskih oziroma furlanskih krajev, kjer se je v Tolmezzu rodil 16. decembra 1771.² Po različnih dogodivščinah v svoji mladosti je bil 1800 posvečen za duhovnika v Vidmu, takoj nato pa ga je za pomočnika naprosil horjulski župnik Nikolaj Cipriani, prav tako Italijan oziroma Furlan.³

Svojo službo je Veriti nastopil kot »mutasti kaplan«, nevešč slovenščine, kar je bilo v času latinskega bogoslužja seveda manj nemogoče, kot bi bilo danes. Vendar se je v treh letih jeziku toliko privadil, da je že spovedoval in pridigoval, v tretjem desetletju svojega službovanja pa je začel pisati in izdajati slovenske verske knjige. V začetku so bile to majhne knjižice, prva, ki je izšla 1827, je bila razlaga pridige na gori.⁴ Nato je napisal celó alegorično povest, s katero si je zaslužil tudi omembo in oceno pri slovstvenih zgodovinarjih.⁵

Veritijevo pero pa je v istem času pisalo že svoje veliko delo: štiri debele knjige Življenja svetnikov (Ljubljana 1828 in 1829), pri čemer se je seveda moral nasloniti na tuje vire. Med drugim je uporabil tudi gradivo, ki ga je zapustil Mihael Hofman, pomagal pa mu je njegov jezikovni mentor in poznejši tovariš v Novem mestu Andrej Albrecht.⁶ Pomembno je bilo zlasti to, da se je prvi pri nas lotil sistematičnega pisanja hagiografij, pri čemer so drugi narodi imeli že dolgo tradicijo. Kako so se ljudem priljubile prijetno pisane poučne zgodbe, izpričuje hiter ponatis, ki ga je obsežno delo doživelo že 1831, in ponovna izdaja 1844.⁷

Naslov tega prispevka pa ne napoveduje študije o vsem Veritijevem pisanju, ampak hoče opozoriti na doslej neupoštevano pomembnost njegovega četrtega dela, že omenjene razlage nedeljskih evangelijev. V istem letu 1830 so izšle tudi druge knjige, ki jih poznamo bolj kot Veritijevo: Baragova Dušna paša, Krištofa Šmida okrajšane zgodbe, Pirčev Kranjski vrtinar in prvi zvezek Kastelčeve Kranjske čbelice. Morda pa je prav ta sočasnost eden izmed vzrokov, da je Veritijevo »pobožno« pisanje ostalo v senci,⁸ čeprav so ga preprosti ljudje in duhovniki radi brali, kar so priznavali sodobniki.⁹

Na prižnici je Veriti bral berilo ali vsaj evangelij iz tedaj zadnje izdaje lekcionarja: Liſti inu evangeliſj v nedele inu prasnike zeliga lejta (Ljubljana 1825). Anton Breznik, ki je do-

² V zadnjih sto letih sta kaj več o Veritiju pisala samo J. Marn v Jezičniku XXIII. Ljubljana 1885, 50–54 in A. Medved v Voditelju v bogoslovnihi vedah, Maribor X/1907, 70–72.

³ Niclas Zipriani (v Sloveniji vedno Cipriani) je bil rojen 3. oktobra 1760 v Cormonsu – Krminu pri Gorici, bil kaplan na Brezovici, vikar v Horjulu in umrl 12. decembra 1827 kot vikar-župnik na Brezovici (prim. J. Novak: Zgodovina brezoviške župnije. Ljubljana 1907, 167). Odkod in zakaj so številni duhovniki iz Italije službovali pri nas, še čaka primerne razlage. Morda zato, ker je bil tedaj nadškof Mihael Brigido tudi Italijan?

⁴ Raslaganje Jesn/ovih naukov na gori. Perſtavik Vere – Upanja – Ljubezni. Ljubljana 1827. 267 str.

⁵ Popotnik ſhiroke in voske poti. Ljubljana 1828. 238 str. L. Legiša piše, da je »v pisanje nadrobil nekaj prav prijetno živih vrstic leposlovne vrednosti«. Zgodovina slovenskega slovstva II. Ljubljana 1959, 56.

⁶ Prim. L. Legiša, prav tam; J. Marn, nav. d. 52 – prvi vir pa je M. Čop v prispevku za Šafařikovo Geschichte der südslawischen Literatur I. Prag 1864, 130.

⁷ Zgodovinar J. Benkovič (Venec cerkvenih bratovſčin II/1898, 102) opozarja na prosvetno vlogo Veritijevega dela v času, ko večina Slovencev še ni znala brati. – V. Steska (Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko XV/1905, 34–35) navaja izdaji 1828/29 in 1831 ob podatkih o metelčici v ſoli. Obstaja tudi izdaja 1844, ki je torej tretja, čeprav je Simonič (Slovenska bibliografija. Ljubljana 1905, 606–607) iz druge in tretje »naredil« drugo. Na problem je naletel prof. Stane Suhadolnik ob raziskovanju Veritijevega jezika in se mu za opozorilo lepo zahvaljujem.

⁸ Navajam vzporednice, čeprav se lahko zdijo smešne ali praznoverne: 1800: Preſernovo rojstvo, Veriti pride v Slovenijo; 1827: Preſerenova prva pesem, Veritjeva prva knjiga; 1830: Preſeren v Kranjski čbelici, Veritjeve razlage evangelijev; 1834: Preſernov sonetni venec, Veritijev Krſčanski nauk; 1846: Preſernove Poezije, Veritjeva zadnja tiskana knjiga; 1849: Preſernovo in Veritjevo smrtno leto.

F. Kdrič v svojem Preſernu (II, Ljubljana 1938) Veritija ne omenja, čeprav na str. CCCXXIII navaja več duhovnikov tistega časa, ki so napisali mnogo manj kot on.

⁹ V že omenjeni Šafařikovi zgodovini (str. 42–43) beremo Čopovo mnenje o Veritiju, napisano pred 1831, ko je izšlo komaj nekaj njegovih knjig: »od doma ni znal besede slovensko, z vztrajno vnemo in prizadevnim ſtudijem jezika pa je postal rodoviten kranjski pisatelj«.

slaj edini, a le z vidika prevajanja bibličnih besedil, natančneje ugotavljal zaporedje in medsebojno odvisnost številnih izdaj lekcionarja,¹⁰ je za to izdajo ugotovil, da je ponatis izdaje Matevža Ravnikarja iz leta 1816.¹¹ Breznik je razbral, »da Ravnikar ni izboljšal stvarnih napak v prevodu, ampak le napake slovenskega sloga«, in da je prav on na podlagi svojih in Kopitarjevih dognanj »prvič pokazal, kako se slovenski piše«.¹²

Če primerjamo Veritijevo besedilo z Ravnikarjevim, vidimo, da Veriti ni bil vedno zadovoljen s knjigo, ki jo je imel na prižnici. V svoji razlagi je to »uradno« evangeljsko besedilo marsikje popravil, izboljšal (kakšne zasluge ima pri tem že omenjeni Albrecht, je tudi še neznanka). Svoje knjige Veriti namreč ni namenil v prvi vrsti za duhovnike, ampak tudi za take ljudi, ki ne morejo v cerkev k maši, ali pa hodijo v take cerkve, kjer duhovniki niti evangelija niso prebrali slovensko, kaj šele da bi ga razlagali (berila najbrž splošno niso brali, ker je bilo v lekcionarijih tiskano z zelo drobnimi črkami).¹³ Zato je pred vsakim odstavkom razlage natisnil najprej stavek iz evangelija in prav tam najdemo njegove izboljšave liturgičnega svetopisemskega besedila.

Ker je njegova knjiga izšla 1830, ima Veriti nesporno časovno prednost pred naslednjo izdajo lekcionarja, ki je izšla tri leta pozneje¹⁴ in zanjo Breznik navaja, da jo je priredil Jožef Bugar, »ki se je prvi za Japljem lotil tudi prevoda samega, ne samo slovenskega sloga. Zboljšal je mnogo posameznih konstrukcij, fraz in stavkov ... in dal evangelijem in listom tisto obliko, katero imajo še danes (= 1917) ... Tudi lavantinska in ljubljanska izdaja iz leta 1912 imata le popravljeno Bugarjevo besedilo«.¹⁵ Če bi ugotovili, da se je Bugar pri svojih izboljšavah naslanjal na Veritija, bi seveda Breznikova pohvala v precejšnji meri veljala tudi za Veritija, pri čemer bi mu morali šteti v posebno zaslugo to, da ni bil Slovenec. Tudi če bi se pokazalo, da je zbudil samo dvom v lepoto starega prevoda in hkrati tudi nakazal, v kateri smeri bi morali izboljšati, bi bilo že vredno spomina. Seveda tega ne bo mogoče narediti v okviru tega prispevka, ki ima predvsem opozorilni namen.

Podobno kot je Breznik ob koncu svojega obsežnega prikaza¹⁶ podrobno navedel razlike v izdajah sv. pisma in lekcionarja od Dalmatina do lekcionarja iz leta 1912, pa tukaj vsaj kot spodbudo slavistom in biblicistom dodajam nekaj Veritijevih (V) izboljšav hkrati s prejšnjim Ravnikarjevim (R) in poznejšim Bugarjevim (B) besedilom:¹⁷

Prva adventna nedelja:

R: kar ima čez vus svejt priti – V: kar bo nad svet prišlo – B: kar ima čez ves svet priti.

R: inu je njim to perliho povedal – V: on jim je to priliko povedal – B: in jim je priliko povedal.

Druga adventna nedelja:

R: Si ti ta, kateri ima priti? – V: Si li ti, kateri bo prišel? – B: Si ti, kateri ima priti?

R: govoriti od Joannesa: Kaj ste vun šli v pušavo gledat? – V: govoriti od Janeza: Koga ste šli v pušavo gledat? – B: = V.

¹⁰ Literarna tradicija v »Evangelijih in listih«: Dom in svet. Ljubljana XXX (1917) v več nadaljevanjih.

¹¹ Isto besedilo je izšlo 1817 in 1820: prim. Breznik, nav. d. 333–335. Izdaje za druge slovenske škofije, ki so izhajale v tem času, seveda za Veritija niso prišle v poštev.

¹² Nav. d. 334.

¹³ Prim. opazko v Veritijevem življenjepisu v Drobntnicah za leto 1850, 121, da »se le malokaj (malokje ali malokdaj?) v cerkvi sv. evangelij razlaga«.

¹⁴ Li/ji in Evangelji v nedelje in prasnike zeliga leta. Ljubljana 1833.

¹⁵ Nav. d. 336.

¹⁶ Nav. d. 337–347.

¹⁷ Vsi primeri so poenostavljeno prepisani v gajico.

R: zakaj ta je taisti – V: zakaj on je tisti – B: zakaj ta je tisti.

Tretja adventna nedelja:

R: so Farje inu Levite k Joannesu poslali – V: so duhovne in levite k Janezu poslali – B: so duhovnov in levitov poslali do Janeza.

R: kateriga čevlov jermenja jest odvezati nisim vreden – V: kteriga čevljev jermenov jest odvezati nisim vreden – B: kterimu jaz nisim vreden od čevljev jermenov odvezati.

Četrta adventna nedelja:

R: Pilatuš, Herodeš – V: Pilat, Herod – B: = V.

R: Trahonitarski deželi – V: Trahoniški deželi – B: = V.

R: pod Višimi Farji Annasam, inu Kajfežam – V: pod velicimi duhovni Anam in Kajfam – B: pod velikima duhovnama Anam in Kajfam.

R: vsaka dolina naj bo napolnjena – V: vsaka dolina bod napolnjena – B: vsaka dolina naj se napolni.

R: Božje – V: božje – B: Božje.

Božična polnočnica:

R: zdvignil se je pak tudi Jožef od Galilee – V: se je pa tudi vzdignil Jožef od Galileje – B: šel je pa tudi Jožef iz Galileje.

R: inu ga je povila v plenice, inu njega položila v jasl – V: in ga povila v plenice, in ga položila v jasl – B: in ga je v plenice povila, in ga položila v jasl.

R: mir na zemli ludem, kateri so dobrovolni – V: mir ljudem dobre volje – B: mir na zemlji ljudem prave volje.

Božična zorna maša:

R: inu poglejmo to reč, katera se je zgodila, katero je Gospod nam pokazal – V: in poglejmo reč, katera se je zgodila, katero nam je Gospod pokazal – B: in poglejmo to reč, katera se je zgodila, in nam jo je Gospod na znanje dal.

R: so se čudili nad tem, kar so jim pastirji povedali – V: so se čudili nad tem, kar so pastirji pravili – B: so se čudili temu, kar so jim pastirji pravili.

Božična dnevna maša:

R: de bi pričoval od luči, de bi vsi skuzi njega veruvali – V: de bi pričeval od luči, de bi vsi po njem verovali – B: de je pričeval od luči, de bi vsi verovali po njem.

R: v svoje lastnu je prišla, inu njeni niso nje sprejeli – V: ona je v svoje lastino prišla, in njeni je niso vzeli – B: v svojo lastnino je prišla, in njeni je niso sprejeli.

R: polna gnade, inu resnice – V: polna gnade in resnice – B: polna milosti in resnice.

Mislim, da teh nakaj primerov razodeva, v kateri smeri je Veriti občutil slabost starega prevoda in kakšne spremembe je predlagal.

Videti je, da je prav zato, ker se ni šolal v Sloveniji in zato ni bil tako pod nemškim vplivom kot njegovi sobratje, znal marsikaj povedati bolj preprosto, bolj »slovensko«. Tak je prvi vtis, ki ga naj preveri sistematična raziskava.

Na podoben način bi lahko primerjali besedilo »pasijona« – poročila o Jezusovem trpljenju po vseh štirih evangelistih, ki ga je Veriti razlagal naslednje leto.¹⁸ V tem primeru ne gre za dobeseden prepis enega ali drugega izmed štirih evangelistov, ampak za združeno poročilo o trpljenju brez ponavljanja odstavkov, ki so pri vseh evangelistih enaki. Latinska liturgija takega besedila nikoli ni imela v misalu, v lekcionarjih pa so pasijon ponatiskovali, da so ljudje na ta način spoznali celoto zgodbe o trpljenju.

Zadnja Veritijeva tiskana knjiga je našim rojakom po domače približala kratke stavke iz tistih knjig sv. pisma stare zaveze, ki jih imenujemo modrostne knjige.¹⁹ Tristo petdeset daljših in krajših stavkov je razdelil po vsebini v 44 skupin in gesla razvrstil po abecednem redu. Biblično besedilo je prepisal iz ustreznega petega zvezka »Japljevega« prevoda, ki ga je prevedel župnik Jožef Škrinjar in je izšel že 1798. Na nam že znani način Veriti ni suženjsko sprejemal Škrinjarjevega besedila, ampak ga je po svoji uvidevnosti in znanju spreminjal – izboljšal. Samo nekaj zgledov:

Pripovist 24, 15: Nikar ne zalazuj, inu ne jiši hudobie v pravičniga hiši, tudi ne razdevaj njegovi pokoj – V. št. 105: Ne zalazuj, inu ne iši hudobije v pravičnika hiši, tudi ne razderi njegoviga pokoja.

Sirah 17, 28: Kaku velika je Gospoda milost, inu njegovu vsmilenje čez te, kateri se k njemu preobrnejo – V. št. 212: Kako velika je Gospodova milost tim, kateri se k njemu spreobrnejo.

Modrost 4, 1: O kaku lep je en čist rod, kateri se svetil zakaj njegovi spomin je večni, ker per Bogu, inu ludeh hvalo ima – V. št. 338: O koliko je lep čisti rod, kteri se svetil spomin njegov je večen, ker per Bogu, in per ljudeh ima hvalo.

V okviru tega poročila je mogoče samo opozoriti na Veritijeve rokopise, ki jih je popisal že Josip Marn,²⁰ a še nepregledani čakajo v Semeniški knjižnici. V njih je npr. popravil Travnov prevod psalmov, ki so bili tiskani 1798 v 4. zvezku Japljevega prevoda. Ohranjenih je samo 59 psalmov in njihova razlaga, nadaljevanja ni, morda pred smrtjo dela sploh ni mogel dokončati.²¹ Upoštevati je treba, da je vsaj za nekatere psalme (spokorne: 6, 31, 37, 50, 101, 129, in 142) imel na voljo in morda za zgled razen Travnovega še Gollmayerjev prevod v prvih enajstih izdajah molitvenika Sveta maša,²² oziroma še lepši Ravnikarjev prevod v izdajah istega molitvenika po letu 1813. Veriti se ni držal ne enega ne drugega, čeprav je M. Čop o Ravnikarjevem sodil, da njegovi »psalmi tekmujejo celo s hebrejsko mero«.²³

Ta molitvenik bi bil mogel vplivati tudi na Veritijeve popravke v evangeljskih odlomkih, ker ima za vsak dan v mesecu izbrana dva kratka biblična odstavka, med njimi vedno enega iz evangelijev. Na hitro opravljena primerjava ni preveč prepričljiva, za izčrpno sodbo pa tu ni prostora.

V letu pred smrtjo je še pisal razlago zadnje biblične knjige Razodetja ali Apokalipse (ohranjeni so celo trije prepisi). Tudi tu se svetopisemsko besedilo ne ujema ne s prvo ne z drugo izdajo Japelj-Kumerdejevega prevoda, ki sta kot 2. del nove zaveze izšla 1786 oziroma 1804; temu se po prejšnjih ugotovitvah ne moremo več čuditi.

¹⁸ Raslaganje trpljenja Jesu/a Kri/tu/a. Ljubljana 1831.

¹⁹ Mnogi fveti nauki in sreki is bukev Pripovi/t, Pridgarja, Modro/ti in Siraha. Novo mesto 1846.

²⁰ Jezičnik XXIII. Ljubljana 1885, str. 52–54.

²¹ Po službi v Horjulu je 1840 postal kanonik v Novem mestu, kjer je tako postal tovariš prijatelja Albrechta. Po njegovi smrti 1846 je Veriti živel še do 16. julija 1849.

²² Za izdaje Mézanguyevega »janzenističnega« molitvenika prim. Simoničevo Slovensko bibliografijo str. 305–306.

²³ Šafařík, nav. d. 145.

Ob koncu tega pregledovanja bi lahko kdo dobil vtis, da mi je šlo za zmanjšanje zaslug Jožefa Burgerja glede izboljšanja bibličnega besedila v slovenskih lekcionarijih.²⁴ Te zasluge so nesporne zlasti zato, ker je njegova redakcija lekcionarja v ponovnih izdajah segla tudi prek mej Kranjske, ker so jo ponatiskovali na Dunaju tudi kot šolsko knjigo, pa je kot berilo vzgajala rodove Slovencev. Hotel sem le opozoriti na pomen človeka, ki je v svojem času veliko naredil za slovensko kulturo, pa je zdaj preveč ob strani, morda tudi zato, ker je bil tujega rodu in ker so ga zasenčili veliki sodobniki. Najbrž tudi ta članek ne bi nastal, če ne bi moral pisati življenjepisa za Slovenski biografski leksikon.

Olga Kunst-Gnamuš

Pedagoški inštitut Ljubljana

OD POMENA DO OBLIKE POVEDI

Empirično raziskovanje učenčevih skladenjskih zmožnosti je opozorilo na dve pomanjkljivosti pri pouku skladnje:

učenca ne uzaveščamo o razmerjih med pomenom in obliko povedi in o dinamičnem razmerju med skladenjsko in oblikoslovno ravnino. Izid takega pouka je, da imajo učenci, ki prihajajo od doma s pomanjkljivimi jezikovnimi izkušnjami, težave pri razumevanju pomensko strnjenih povedi, zloženih povedi in besedil. Jezik se jim kaže kot vsota nepovezanih ravnin. Zato želim s to razpravo prispevati k razvijanju pomensko in funkcionalno zasnovanega jezikovnega pouka.

Jezik se neprestano prilagaja novim družbenim in osebnim izraznim potrebam. Je torej dinamičen sestav. Dinamiko jezikovnega sestava je mogoče zagledati v procesu njegovega funkcioniranja, upovedovanja pomena. Bistvena jezikovna funkcija je namreč pretvarjanje pomena, vsebine v jezikovne oblike, ki so osvobodene prostorske in časovne vezanosti in se lahko prilagajajo človekovim spoznavnim potrebam. Osrednja naloga jezikoslovja je, da pojasni razmerje med jezikovno obliko in pomenom.

Ubeseditvenih procesov ni mogoče pojasniti, ne da bi sočasno opazovali dinamična razmerja med oblikoslovno in skladenjsko ravnino. Dinamična razlaga razmerij med obema ravninama pa ne izključuje njune relativno statične in hierarhične urejenosti. Za upovedovalno bazo smo izbrali poimenovalne enote, ki so v neposrednem poimenovanju do nejezikovne dejanskosti. Nejezikovno dejanskost razumemo dobesedno, čeprav je treba opozoriti, da je njena posplošena vsebina prisotna že v hierarhični gradnji besedišča (pohišstvo je nadpomenka za mize, stole, omare itn., z besedo miza sicer lahko poimenujemo povsem konkretni predmet, lahko pa množico predmetov, ki jih uporabljamo kot delovno površino in ki stojijo na nogah). Vendar se s pomensko razpetostjo besednega pomena od konkretnega do abstraktnega tu ne moremo ukvarjati.

Ubeseditvev pomena bomo predstavili na treh ravninah, na ravni poimenovanja, upovedovanja in pretvarjanja. Pojasniti bomo skušali, katere pomenske sestavine vpeljujemo na vsaki od teh ravnin in s katerimi oblikovnimi sredstvi jih uresničujemo. Višje ubese-

²⁴ J. Burger je bil velik zagovornik metelčice, Veriti ni nikoli pisal v pisavi, ki se mu je kot tujcu morala zdeti zelo čudna.

ditvene ravnine bodo operirale s pomenskimi in oblikóvnimi izidi nižjih. Z najrazvitejšimi pomenskimi sestavi – besedili se tu ne bomo ukvarjali.

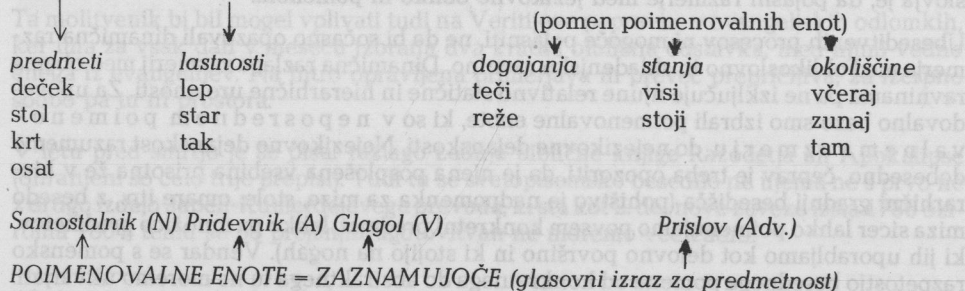
1. Poimenovanje

Poimenovanje je jezikovna dejavnost, pri kateri postavljamo razmerja med zaznamovanim in zaznamujočim, pojave poimenujemo. Zaznamovano (pomen, vsebina) je pojavnost ali nejezikovna dejanskost, razčlenjena na naslednje pomenske kategorije: predmeti (sem uvrščamo tudi živo), lastnosti, dogajanja, stanja in okoliščine (J. Dular, R. Kirn, 1980, s. 12). Zaznamujoče so besede – poimenovalne enote, ki jih na podlagi njihovega pomena, to je razmerja do predmetnopomenskih kategorij, razvrščamo v množice besed, besedne vrste: samostalnik (N), pridevnik (A), glagol (V) in prislov (Adv.). Očitno je, da na podlagi neposrednega poimenovalnega razmerja ni mogoče določiti pomena zaimka, veznika, členka. Pa tudi besede, kot so pregled, lajež, gibanje ipd. se na pomenski ravni uresničijo kot glagolska zveza (pregled predpostavlja vršilca dejanja, dejanje pregledati in cilj dejanja). Te besede so torej v posredem poimenovalnem razmerju do pomena in pomensko jih je mogoče razložiti, če pojasnimo nekatere vmesne izpeljave. O medmetu, ki ima kot besedna kategorija povsem samosvoj položaj, ne bomo razpravljali.

Poimenovanje se praviloma ne uresničuje kot samostojna jezikovna dejavnost. Otroke učimo pomena besed s povedjo To je ... Tudi kasneje se učimo pomena besed, vendar najpogosteje iz povedi. Poimenovalne enote so podlaga za oblikovanje povedi, kajti šele povedi so sporočilne enote, z njimi se sporazumevamo. Tudi pomena besed se učimo iz povedi. Poimenovalno razmerje ne izčrpa pomena besed, četudi ni mogoče soglašati z Wittgensteinom, ki pravi, da pomen določa raba.

Med poimenovalnimi enotami ima posebni položaj glagol. Pomensko se namreč uresniči kot postavljanje razmerij med predmeti (Postavila je vazo na mizo pomeni, da je med mizo in vazo vzpostavila prostorsko razmerje), kot spreminjanje stanja predmetov (Ubil je psa pomeni, da je povzročil, da je živ pes postal mrtev) ali kot ugotavljanje stanja ali dogajanja (Deček spi, Slika visi na steni). Že zaradi načina svojega pomenskega uresničevanja, ki je v bistvu skladenjsko, je glagol pomensko središče in izhodišče pri oblikovanju stavka. Že v svojem pomenu nosi informacije obveznih pomenskih dopolnilnih in tako o skladenjskih razmerjih med njim in samostalnikom.

NEJEZIKOVNA DEJANSKOST = ZAZNAMOVANO

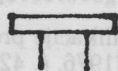

2. Upovedovanje

Druge pomenotvorna ravnina je skladenjska. Opisuje, kako oblikujemo pomenske enote višje vrste – povedi, enote sporočila. Izhodišče za oblikovanje povedi so poimenovalne enote, ki vstopajo v skladenjska razmerja. Upovedovalno jedro, ki določa obvezna po-

menska dopolnila, pa je glagol. Glagol postaviti predpostavlja nekoga, ki je dejanje izvršil (vršilca dejanja), predmet dejanja (nekaj, kar je postavil) in smer dejanja (kraj, kamor je postavil). Poimenovalne enote, katerih jedro je glagol, tvorijo upovedovalno propozicijo.

Upovedovalna propozicija
PREDMETNI POMENI

Poimenovalne enote:	POSTAVITI,	deklica,	vaza,	miza
SKLADENJSKI POMENI	dejanje	vršilec dejanja	predmet dejanja	smer dejanja

Glagoli določajo število obveznih pomenskih dopolnil. Npr.: deževati ne potrebuje pomenskega dopolnila (Dežuje). Razbiti zahteva pomenska dopolnila (vršilca, cilj dejanja, lahko tudi sredstvo: Deček je razbil šipo s kamnom). Poleg obveznih dopolnil ima lahko glagol še svobodna dopolnila, ki praviloma določajo okoliščine: Deček je včeraj razbil šipo. Deček je razbil šipo ponesreči. Obstajajo pa tudi glagoli, ki zahtevajo obvezno določanje okoliščine: Peter stanuje v Ljubljani. Postavi kosilo na mizo. Ne moremo reči Peter stanuje. Postavi kosilo.

Na podlagi glagolovih obveznih dopolnil je mogoče glagole klasificirati v skupine. Te določajo vzorce glagolskih stavkov: Dežuje. Grmi. Bliska se. Peter se sprehaja (teče, spi, telovadi). Mama pere (šiva, lika, pomerja) Mojci obleko. Peter odklepa vrata s ključem (razbija, tre, reže). Itn.

Stavčni povedek je izražen z glagolom ali pomožnim glagolom in samostalniškim ali pridevniškim določilom:

$$V = \left\{ \begin{array}{l} \text{Glagol} \\ \text{Vez} \end{array} + \left\{ \begin{array}{l} \text{Samostalnik} \\ \text{Pridevnik} \end{array} \right. \right\}$$

Peter je prišel.

Peter je mlad.

Peter je učitelj.

Pri upovedovanju besede ohranjajo svojo predmetno pomenskost, a uresničijo tudi skladenjske pomene. Vendar spročilna enota še ni oblikovana. Iz istih poimenovalnih enot je mogoče tvoriti povedi, ki imajo razne sporočilne pomene (npr.: Deklica je postavila vazo na mizo; Deklica, postavi vazo na mizo; Deklica, bi postavila vazo na mizo; itn.): Vpeljati je treba še eno pomenotvorno komponento, modalno. Ta je nosilka sporočilnih funkcij (predstavitvene, izrazne, lepotne, vplivanijske) in izraža govorčevo razmerje do predmetnopomenskih prvin in do poslušalca. Za upovedovalno dejavnost (oblikovanje povedi kot enot sporočila) je značilno, da je vsebinska in družbena. Sporočamo o nečem (vsebina) nekomu. Povedi ne oblikujemo zato, da bi izrazili nejezikovno dejanskost, ampak naše razmerje do nje (spoznavno ali čustveno) in tako vplivati na poslušalca.

»Pri sporočanju je (torej) potrebnih šest dejavnikov in vsak izmed njih določa posebno funkcijo ali vlogo sporočila: sporočilo ne vsebuje samo podatkov o zunanji predmetnosti (predstavitvena funkcija), temveč tudi o sporočevalcu (izrazna funkcija), naslovniku (vplivanijska funkcija), jeziku (slovarska, metajezikovna funkcija) in o samem sebi, o svoji sestavi (lepotna funkcija). Sporočilo ima lahko vse te funkcije, vendar sporočevalec navadno ne želi vseh enako poudariti« (J. Dular, 1979, s. 83).

Pomenske prvine modalne komponente in način njihovega oblikovnega uresničevanja

Izberimo za jedro upovedovalne propozicije glagol razbiti, ki predpostavlja vršilca dejanja (deček), cilj dejanja (vrč) ter neobvezno dopolnilo sredstvo dejanja (žoga): RAZBITI, deček, vaza, žoga. Iz te propozicije je mogoče izpeljati razne povedi. Oblikovanje povedi je odvisno od govorčevega sporočilnega namena.

Prvine modifikacije propozicije v poved izčrpno prikaže J. Toporišič v poglavju o upovedovanju (1976, s. 422–437).

Modalno komponentno uresničujemo na več načinov: z oblikospreminjevalnimi oblikoslovnimi sredstvi (končnico), z določanjem skladijskih vlog na površinski strukturi povedi oziroma s hierarhizacijo skladijskih pomenov. Skušajmo to ponazoriti.

(1) Modalna komponenta določi propozicijo glede na osebo, število udeležencev, čas, naklon in način dogajanja. Najpomembnejše slovnično sredstvo za uresničevanje teh pomenskih prvin je oblikovanje glagola v osebno glagolsko obliko, ki je jedro površinske strukture enostavne povedi:

V (razbiti) $\longrightarrow$ V_f (osebna glagolska oblika)

Deček	$\left\{ \begin{array}{l} \text{razbije} \\ \text{je razbil} \\ \text{razbil boš} \\ \text{naj razbije} \end{array} \right\}$	šipo z žogo
-------	---	-------------

Vršilec dejanja je postal površinski osebek in se je uresničil v obliki samostalniškega imenovalnika N_f. Šipa je postala površinski predmet in se je uresničila v obliki tožilnika N₄ (šip-o), žoga je postala prislovno določilo sredstva v orodniku N₆ (z žog-o). Dobili smo oblikovno strukturo povedi:

N _f	$\longrightarrow$	V _f	$\begin{array}{l} \longrightarrow N_4 \text{ (pr.)} \\ \longrightarrow N_6 \text{ (p.d.s.)} \end{array}$
(os.)		(pov.)	

Osebek določi število in spol povedka (ujemanje), povedek sklon predmeta in prislovnega določila sredstva (rekcija).

Oblikoslovna spremenljivost glagolske in samostalniške oblike (končnice) je torej usmišljena skladijsko. Omogoča, da uresničimo modalne kategorije časa, naklona in načina ter skladijsko-pomenske vloge samostalnika (N $\rightarrow$ N₁₋₆):

Vrat-a so odprta.	Samostalnik je stavčni osebek, pomensko pa nosilec stanja.
Pojdi k vrat-om.	Samostalnik je prislovno določilo kraja, pomensko pa izraža smer dejanja.
Zapri vrat-a.	Samostalnik je predmet, pomensko pa cilj dejanja.
Ne stoj pri vrat-ih.	Samostalnik prislovno določilo kraja, pomensko določa kraj dejanja.
Ne treskaj z vrat-i.	Samostalnik je p.d. sredstva, pomensko pa sredstvo dejanja.

Razne skladijske pomene samostalnika kot nosilca istega predmetnega pomena smo uresničili s končnico ali s končnico in predlogom. Sklanjamo in spregamo torej ne zaradi

sklanjanja in spreganja, ampak prek oblikovne spremenljivosti uresničujemo skladenjske vloge besed.

(2) Pomensko podstavo lahko izrazimo nikalno ali nenikalno:

Deček	{ je razbil ni razbil	vazo vaze	z žogo. z žogo.
-------	--------------------------	--------------	--------------------

(3) Hotenjsko določimo propozicijo z vpeljavo modalnih glagolov:

Deček	{ hoče mora noče želi sme }	razbiti vazo z žogo.
-------	---	----------------------

(4) Propozicijo lahko modificiramo tudi s hierarhizacijo pomenske podstave, to je z določanjem pomenskih sestavin, ki bodo postale površinski osebek oziroma predmet:

Osebek postane:

- vršilec dejanja: Deček je razbil vazo.
- cilj dejanja: Vaza je bila razbita z žogo.
- sredstvo dejanja: Žoga je razbila vazo.

Seveda s hierarhizacijo pomenske podstave izrazimo razne sporočilne pomeni. V prvi povedi poudarimo vršilca dejanja in cilj dejanja, v drugi cilj dejanja in sredstvo, a vršilec stopi v ozadje.

(5) Poleg pripovednih povedi lahko tvorimo vprašalne:

Je deček razbil vazo z žogo?

Je deček razbil z žogo vazo?

Je z žogo razbil vazo deček?

(6) Pomembna sestavina modalne komponente je tudi določitev sporočilne aktualnosti propozicionalnih pomenskih sestavin. Sgall s sodelavci (1973) govori o oblikovanju sporazumevalnega vzorca. Njegovi temeljni sestavini sta izhodišče in jedro. Govorec najprej določi sestavino povedi, za katero meni, da je znana tudi poslušalcu, nato o njej sporoči novo. Psiholingvistične raziskave kažejo, da so otrokove prve povedi oblikovane po načelu aktualnega členjenja. Otrok jih oblikuje prej, ko obvlada njihovo skladenjsko oblikovanje. Ne le razvojno, tudi v procesu upovedovanja govorec najprej določi sestavine sporazumevalnega vzorca.

Aktualno členitev povedi uresničujemo s hierarhizacijo skladenjskih pomenov (kot smo že prikazali), z besednim redom in (ali) z jakostno členitvijo povedi. Npr.: Deček je razbil vazo z ŽOGO – (nezaznamovani besedni red). Deček je razbil z žogo VAZO – (ne morda šipe). Vazo je razbil z žogo DEČEK – (ne morda deklica). Deček je vazo razbil z ŽOGO – (ne morda s kamnom).

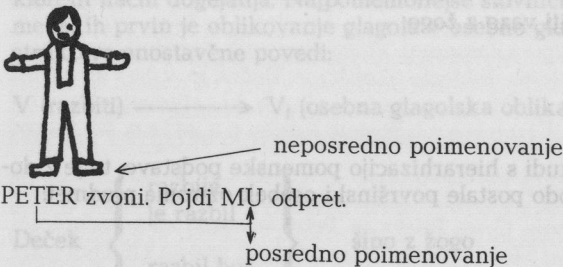
Izbira obeh temeljnih sestavin sporazumevalnega vzorca je odvisna od situacije ali sobesedila.

3. Sobesedilno motivirane pretvorbe oblike povedi

Povedi, ki jih oblikujemo po opisanem postopku, lahko povezujemo v večje pomenske in strukturne celote, ki vplivajo na njihove oblikovne spremembe. V tej zvezi bomo opozorili na oblikovanje stavčnih zvez in na pozaimljanje. Enostavne povedi pa lahko tudi strnjujemo v pomensko strnjene povedi (nominalizacija). Na postopke pronominalizacije, nominalizacije in povezovanja bomo tu le opozorili, njihova podrobnejša razčlemba pa bo predmet nadaljnjih raziskav.

3.1. Pozaimljanje (pronominalizacija)

Osebni zaimек ne razkriva neposredno svojega predmetnega pomena: Pojdi MU odpret. Komu? Psu, tujcu, očetu? Zaimек je v posrednem poimenovalnem razmerju do predmetnega pomena:

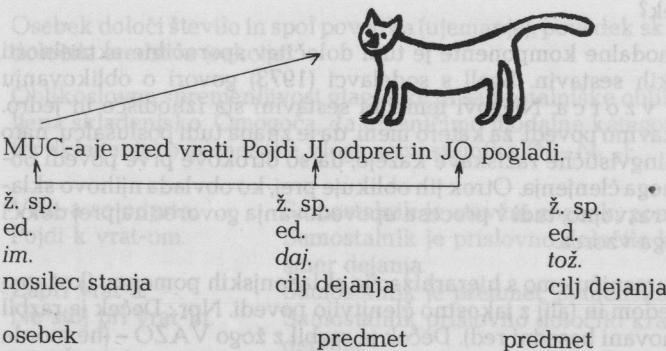
PETER – MU

navezovalno razmerje

Predmetni pomen zaimeka razkrijemo iz navezovalnega razmerja. Njegova funkcija je, da nadomešča iz sobesedila znan samostalnik ali samostalniško besedno zvezo.

Prišla je LAČNA IN PREMRAŽENA MUCA. Daj JI (= LAČNI IN PREMRAŽENI MUCI) vročega mleka. Tako prispeva k ekonomičnosti izražanja. Hkrati omogoča, da ob konstantnem predmetnem pomenu prevzame beseda razne skladenjske vloge:

ENAK PREDMETNI POMEN

RAZNI SKLADENJSKI POMENI OZIROMA VLOGE

Iz te ponazoritve je očitno, da je osebni zaimек skladenjsko motivirana besedna vrsta, je v posrednem poimenovalnem razmerju do predmetnosti in pomensko uresničljiv sobe-

sedilno (3. oseba) ali situacijsko (jaz – ti). Hkrati tudi vidimo, kako se skladijski pomeni oziroma vloge uresničujejo sklonsko (ob spremenjeni skladijski vlogi oziroma pomenu se je spremenil le sklon osebnega zaimka).

3.2. Nominalizacija

Nominalizacija je pretvorba stavka v samostalniško besedno zvezo (S → NP):

Fleming Je IZNAŠEL penicilin.
Flemingova IZNAJDBA penicilina.
Fleming, IZNAJDITELJ penicilina.

Deček je MLAD.
Dečkova MLADOST.
MLADOST dečka.

Izid so deverbativni in deadjektivni, iz glagolov in pridevnikov izpeljani samostalniki. Ti se pomensko uresničujejo kot dejanja ali stanje in so torej v posrednem poimenovalnem razmerju do nejezikovne dejanskosti.

Nominalizacija opravlja vrsto funkcij. Med drugim omogoča pomensko strnjevanje stavkov (spoznavna funkcija), a (in) tudi, da poved razbremenimo iz sobesedila znanih pomenskih prvin (naklona, časa, osebe).

Primer strnjevanja:

Atomi se v telesu gibajo.

Atomi se pogosto trčijo.

Zato se gibajo neurejeno.

GIBANJE atomov v telesu je zaradi pogostih TRKOV neurejeno.

Pes je vso noč lajal. Pasji lajež je prebudil vso sosesko. Kot vidimo, nominalizacija operativno sprosti izpeljano samostalniško zvezo in omogoča, da jo vstavimo na poljubno skladijsko mesto nove povedi. Zaporedje os. → pov. → pr. pa je operativno negibljivo in pomensko vpeto v konkretni svet.

Izid nominalizacije so nove tvorjenke: iznajdba, iznajditelj, gibanje, trk, pregled. Pomensko so abstraktnejša kot njihove izvirne glagolske oblike (pregledati, iznajti, trčiti se, gibanje se), operativno pa gibljivejša in dovzetnejša za nove pomenske odtenke. Polagoma lahko celo izgubimo občutek za njihovo glagolsko poreklo (vera, kritika, revolucija, poroka, dvom, pogovor) in jih vstavimo ponovno v bazo, med kategorijo pojmovnih imen. Oddaljenost od njihovega glagolskega porekla se kaže tudi v njihovi zmožnosti, da prevzamejo vse skladijske vloge samostalnika: tri kritike, trije laježi, tri lajanja.

3.3. Povezovanje stavkov v stavčne zveze

Enostavne povedi lahko povežemo v pomenske enote višje vrste – zložene povedi. Z veznikom ekspliciramo pomenska razmerja med dejanjema ali stanjema. Medstavčna pomenska razmerja praviloma niso empirično dana, ampak razumsko vpeljana razlaga razmerij med dejanji.

1. dejanje
Utrujaš me.
Preveč govoriš.
Preveč govoriš.

2. dejanje
Preveč govoriš.
Utrujaš me.
Rad te poslušam.

Pomensko razmerje
2.d. je vzrok 1.d. (KER)
2.d. je posledica 1.d. (ZATO)
2.d. je v nasprotju z 1.d.
(TODA)

Vezniki (ne vsi) torej vpeljujejo razumsko razlago razmerij med dajanji, zato razumevanje logično-pomenske podstave medstavčnih rezmerij dela nekaterim učencem težave.

3.4. Tvorba besed

Če vzamemo za upovedovalno propozicijo besede, ki so v neposrednem poimenovalnem razmerju do pomena, in za jedro povedi glagol oziroma vez z imenskimi dopolnili (samostalnikom, pridevikom, prislovom ali povedkovnikom), dobimo končno število enodelnih in dvodelnih glagolskih stavkov. Mi jih bomo poimenovali jedrni stavki. Otrok se mora naučiti, kako te stavke vstavljamo v besedilo in tako osvojiti postopke pozajmljanja, nadalje, kako jih pomensko strnemo (nominalizacije). Otroci v vseh družbenih okoljih imajo praviloma dovolj priložnosti, da osvojijo rabo in funkcijo zaimka. Raba pomensko strnjenih stavkov in stavčnih zvez pa je pogojena s posebnimi funkcijami in prenosnimi zvrstmi. Raba teh se v raznih okoljih različno porazdeljuje, zato prihaja do značilnih jezikovnih primanjkljajev. Podobno lahko rečemo za besedotvorno urtvarjalnost.

Kajti v obliki besednih zvez izražen pomen je izhodišče besedotvornih procesov. Glagolski stavek je izvir novih (drugotnih) besed, ki lahko prevzamejo skladenjske vloge katerekoli od besednih vrst, ki so v neposrednem poimenovalnem razmerju do nejezikovne dejanskosti, npr.:

Jure ki skriva; Jure se skriva in...

skrivanje Jureta (samostalnik)
skrivajoči se Jure (pridevnik)
skriva je Jure (prislov)

Povedkovnik smo v tem razmišljanju v celoti zanemarili.

J. Toporišič tudi opisna deležnika na -l, -n/-t ter nedoločnik uvrsti med povedkovnike (J. Toporišič, 1979/80).

Podobno so tudi stavki, katerih predikat je vez in imensko dopolnilo (samostalnik, pridevnik, proslov ali povedkovnik), govorna podstava besedotvornih postopkov:

Jure postaja star-se stara
Jure postaja človek-se človeči
Trava postaja zelena-zeleni

V besednih tvorjenkah so torej strnjeni skladenjski (stavčni) pomeni. Dinamične prehode (besedotvorne in konverzne) pa najbrž omogoča že pomenska zgradba glagola, ki v svojem pomenskem jedru nosi zahtevo po imenskih pomensko-skladenjskih dopolnilih. Ta možnost se uresniči na dveh ravlinah. Najprej kot oblikovanje pomensko-skladenjskega stavčnega vzorca (jedrnega stavka). Glagol pa si lahko izbori tudi možnost, da stopi na skladenjsko mesto svojih pomenskih dopolnil v novem stavku, svoja pomenska imenska dopolnila pa si podredi kot prilastke:

Gospodar je ubil psa.

Gospodarjev uboj psa (je pretresel vso okolico).

V tem prispevku smo skušali le nakazati dinamične poti celovitega jezikovnega funkcioniranja, tako da smo tudi opredelili bazo tega procesa. To so predmetno-pomenske besedne vrste, ki so v neposrednem poimenovalnem razmerju do nejezikovne dejanskosti in ki so upovedovalna podlaga za tvorjenje jedrnih stavkov.

Na tretji ubeseditveni ravni pa imamo opravka z besedami, ki so v p o s r e d n e m (pre-tvorbni) razmerju do nejezikovne dejanskosti (osebni zaimki, tvorjenke, predlogi, vez-niki, členki). To so skladenjske besedne vrste.

Beseda lajež se pomensko uresniči kot dejanje, med samostalnike pa jo lahko uvrstimo le zaradi njene skladenjske vloge. Podobno velja tudi za osebni zaimek. Z njim uresni-čujemo skladenjske funkcije, njegov pomen pa izražajo imena.

Taka zamisel o jezikovem funkcioniranju zahteva obsežne empirične raziskave. Že sedaj pa omogoča, da začnemo polagoma rušiti statično prikazovna jezika v šoli. Spoznavanje jezika kot procesa, ki povezuje pomen z obliko, pa ne samo omogoča, ampak tudi zahteva, da ga spoznavamo prek neposrednih (učenčevih) ubeseditvenih dejavnosti.

Literatura:

- Chomsky, N., 1965: Aspects of the Theory of Syntax, Cambridge Mass, The M.I.T. Press.
- Dular, J., 1979/80: O definicijah funkcijskih zvrsti in njihovi formalizaciji v šoli, Jezik in slovstvo, 1. XXV, š. 3, s. 80-85.
- Dular, J., Kirn, R.: Oris oblikoslovne ravnine jezikovnega sestava, DDU Univerzum, Ljubljana, 1980.
- Fillmore, C.J., 1968: The Case for Case, v Bach, Harms, eds.: Universals in Linguistic Theory, New York, s. 1-88.
- Gnamuš, O., 1980: Razvoj učenčevih skladenjskih zmožnosti, rokopis poročila o raziskovalni nalogi, Pedagoški in-štitut, Ljubljana.
- Jacobs, R.A., Rosenbaum, P. S., 1973: Transformationen, Still und Bedeutung, Athenäum-Verlag, Frankfurt/M.
- Pogorelec, B., 1980: Teorija besedila in pomenska skladnja, referat, zborovanje slavistov, Nova Gorica, 1980.
- Sgall, P., Hajičová, E., Benešová, 1973: Topic, Fokus and Generative Semantics, Scriptor Verlag GmbH, Kronberg Verlag.
- Stockwell, R.P., Schachter, P., Partee, B.H., 1973: The Major Syntactic Structures of English, Holt, Rinehart and Win-ston, Inc., New York.
- Šaumjan, S., 1971: Structurale Linguistic, Wilhelm Fink Verlag, München, 1971.
- Tomić, O. M., 1978: Generative Syntax in Theory and Practice, Univerzitet »Kiril i Metodij«, Skopje.
- Toporišič, J., 1976: Stilistika skladenjskih pojavov, Slavistična revija, l. 24, š. 1, Založba Obzorja Maribor.
- Toporišič, J., 1976: Upovedovanje, v: Slovenska slovnica, Založba Obzorja Maribor, s. 422-437.
- Toporišič, J., 1979/80: Še k teoriji besednih vrst, posebno predikativa, JiS, l. XXV, š. 7-8, s. 201-206.
- Toporišič, J., 1980: Teorija besedotvornega algoritma, SRL, l. 28, š. 2, s. 141-151.

Literarnozgodovinski problemi, gradivo, komentarji

»ČRNI ZAMOREC« V PREŠERNOVI BALADI O LEPI VIDI

(Izvor, uresničitev in pomen motiva)

Znano je, da je slovenski pesnik France Prešeren v tretjem zvezku *Kranjske čbelice* (1832) objavil skupino pesmi pod skupnim naslovom *Balade ino pesmi med kranjskim ljudstvom pete*. V opombi je bilo navedeno, da so besedila od »2. – 9. iz Gosp. Smoletoviga zbera (predelane kolikor se je treba zdelo).¹

¹ Prim. objavo in opombe k tekstu v *Zbranem delu* Franceta Prešerna, ki je izšlo v redakciji Janka Kosa v Ljubljani 1966. leta (II, str. 131-34 in 313-15). Vsi citati so iz te izdaje.

Pod številko 2 je bila objavljena pesem *Od lepe Vide*, ki tematično in morfološko spada v vrsto številčno bogatih in pomensko zanimivih uresničitev prastarega motiva o ugrabljeni ženi-materi.² Literarnozgodovinske raziskave so v zvezi s tem tekstom ugotovile, da njegova matica sicer pripada folklornemu izročilu, da pa je Prešernova predelava v strukturalnem pogledu toliko inovativna, da jo je mogoče imeti tudi za izvirno ubeseditve slovenskega romantičnega pesnika.³ Povzročitelj baldnega dogajanja se v tekstu omenja trikrat, prvič v takile zvezi:

Črn zamor'c po sivem morji pride,
barkô ustavi, praša lepe Vide ...

V nadaljevanju zvemo, da je prišlec pravzaprav odposlanec španske kraljice, ki je zadolžen za to, da Vido kot dojiljo in otroško negovalko pripelje na dvor (kaj ti pravim, pote, Vida zala,/ je kraljica španska me poslala, /ji dojiti mladega kraljiča,/ sinka njen'ga mlad'ga cesariča./ Ga dojila boš ino zibála, /péstvala mu post'ljo postiljála,/ da zaspí, mu pesmi lepe pela, /huj'ga dela tam ne boš imela). Lik, o katerem govori pesnik in ki sam izreka vabilo lepi Vidi, je v Prešernovi pesmi in v večini inačic v ljudskih besedilih označen kot »črni zamorec«. Gre torej za poseben in trdoživ motiv, ki je skupno mesto ustrezne tematike in morfološke strukture, o katerega izviru, uresničitvi in pomenu pa doslej v slovenski folkloristiki skoraj še ni bilo pisano. Naslednji prispevek si zato zastavlja prav ta problem kot svojo raziskovalno nalogo.

Prešernov »črni zamorec« je sintagma, ki se dominantno pojavlja v slovenski folklorni tradiciji o motivu lepe Vide. V znanih zapisih ga najdemo v oblikah: *čáran zamurc*, *en čeren zamorec*, *zhemi samorz*, *črni zamurček*, le v inačici iz Hraš, ki jo je zapisal Fr. Marolt 1923. leta, se ta sklop spremeni v *gospód zamoršče*.⁴ Prva sestavina sintagme /črn/ za današnji jezikovni čut navidezno ni problem, kar pa ni mogoče trditi za leksem *zamorec*, ki je danes predvsem le ekvivalent za črnca. Pri sodobnem branju, ki ne pozna semantičnih in zgodovinskih konotacij, je omenjena sintagma tavitološka (črni črnc). Etimološka razstava besede *zamorec* ponuja pravičen pomen; gre za človeka, ki živi za morjem. Pregled jezikovnega gradiva, ki ga prinaša Pleteršnikov slovar, je v tem smislu dovolj informativen, ker odkriva tudi vsebinske premike od prvobitnega pojma. Leksikolog pozna naslednje zglede, ki so zanimivi za naše vprašanje: *zamorje* – *die Gegend hinter dem Meere*; *zamorec* – *der Mohr*; *zamorski* – *überseeisch* (z izvedenkami, kakor so: *zamorsko blago* – *Colonialwaren*, *zamorska trgovina* – *überseeischer Handel*, *zamorska dežela* – *das Mohrenland*); *zamorščina* – *Colonialwaren*.⁵ Konkreten zemljepisni areal, v katerem je obravnavana slovenska beseda nastajala in se uporabljala, to »zamorje« seveda omejuje zgolj na mediteransko področje, kar pomeni, predvsem na Afriko in njene (temnopolte) prebivalce. S tem pa se je obravnavano vprašanje spet vrnilo k tavitologiji *črni črnc*, pri kateri se je problem najprej odprl, v analizi pomenske vrednosti leksema pa tudi ponovno – zaprl.

Iz začaranega risa, v katerem se je znašla tematizacija vprašanja, se kažejo neke poti v primerjavi slovenske sintagme s tematično podobnimi teksti v drugih jezikih. V albanski inačici je junakinja balade odpeljana na Turško (*muar e vatte ndy Turkii*), njen ugrabitelj je za imenovan »turški pes«. V kalabrijski inačici je zemljepisni in afektivni okvir isti (*e lu Turcu l' imbarcau in li Turchi canì*), v dveh od sicilskih inačic pa je prizorišče severnoafriški Tunis, iz katerega so pripluli mornarji kot sluge »hudega psa« (v marsalski inačici stoji zapisano: *Sta nova jiu 'nsina 'n Tunisi, /unni chiddu malucani/ arman setti galeri ...*).⁶ Take in podobne navedbe kažejo na maloazijsko in severnoazijsko področje, kjer so prebivalci zares temnopolti (črni), gre pa konkretno za Arabce. Le-teh je bilo dovolj v turški vojski (v njej so bili tudi pravi črnici), ki jo je Evropa v mnogih stoletjih imela priložnost temeljito spoznati, v Tunisu pa je celo večina prebivalcev arabska. Slovenski leksem *zamorec* lahko pomeni katerikoli prebivalca, ki živi na drugi strani (če je izhodišče jugovzhodna Evropa) Sredozemskega morja. Prešernova balada o lepi Vidi je zaradi španskega prizorišča I. Grafenauerja privedla do premise, da gre za pripadnika Mavrov,⁷ kar ima od srednjega veka dalje dvojen pomen. Najprej je to naziv za ljudi, ki priznavajo islam, v ožjem pomenu pa gre za etnično skupino, ki je nastala kot mešanica antičnih Mavrov s Kartažani, Rimljani, Vandali in Arabci. Ta (mavrska) etnična mešanica se

² O tem vprašanju je napisal monografijo Ivan Grafenauer: *Lepa Vida, Študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o lepi Vidi*. AZU, Ljubljana 1943, 399 str.

³ Prim. Jože Pogačnik: *Prešernova Pesem od lepe Vide, Jezik in slovstvo* VII (1962), str. 135–40 in 170–74.

⁴ Navaja I. Grafenauer, o. d., str. 61, 63, 64, 66, 70, 81, 87, 88 in 91.

⁵ M. Pleteršnik: *Slovensko – nemški slovar*, II. del (P–Ž), str. 854.

⁶ I. Grafenauer, o. d., str. 47, 49, 50, 51, 52 in 54.

⁷ N. d., str. 126–27.

je od VIII. stoletja iz severozahodne Afrike začela širiti tudi na jug Pirinejskega polotoka in je v predelih južne Evrope celo pobudila poseben mavrsko-španski umetnostni stil (najbolj značilna zgleda sta Alhambra v Granadi in Alcázar v Seville). Grafenauerjeva teza ima seveda veliko kulturnozgodovinsko težo za Španijo in Sicilijo, vendar je vprašanje, koliko so predniki današnjih Slovencev lahko vse omenjeno doživljali kot svoj eksistencialni problem. Srečanje s temnopoltimi ljudmi je bilo prej mogoče v turških vojskah in tudi v križarskih pohodih.⁸ To pa vso problematiko usmerja bolj na neko drugo geografsko področje, ki ga je mogoče prepoznati v folklornih inačicah srbskega in hrvaškega jezikovnega izraza. V tem gradivu najdemo tudi takele stihe:

Da je kome stati te vidjeti
kad udari junak na junaka:
črni Arap na Kraljića Marka...

Stihi so iz pesmi *Marko kraljević i Arapin*, v njih pa je slovenski črni zamorec substituiran z ekvivalentom *črni Arap (in)*.⁹ Ta substitucija se lahko glasi tudi *Arap prekomorac* (v pesmi *Marko kraljević ukida svadbarinu*) ali *ljuta Arapija* (v pesmi *Marko kraljević i Mina od Kostura*), kar ustreza etimologiji slovenskega leksema *zamorec* in sicilijanski predstavi o »hudem« sovražniku.

Zveza narodov jugovzhodne Evrope z arabskim svetom je bila mogoča na treh področjih, ki jih predstavljajo Bizanc, Španija (predvsem kordobski kalifat) in fatimidski Egipt.¹⁰ Te zveze so bile praviloma manj trgovske, bolj pa vojaške, kar velja zlasti za bizantsko državo in za egiptovske odrede, manj pa za mavrsko-špansko področje, na katerem je bila dosežena akulturacija obeh sestavin. Bizantska izkušnja in izkušnja Slovanov z arabskim življenjem so bile v načelu negativne; Arabci se pojavljajo kot vojaki, ki žele teritorij, kot trgovci, ki kupujejo sužnje, in kot plenilci, ki ne spoštujejo ničesar. Takšna predstava, ki jo neizpodbitno potrjuje psihološko-zgodovinska recepcija v ustnem izročilu srbskega in hrvaškega jezikovnega izraza, pa hkrati omogoča natančno razlago, zakaj sta slovenski *zamorec* in srbsko-hrvaški *Arapin* črna. Problem namreč še zdaleč ni samo problem kože (temnopolit človek, črnc), temveč ima mnoge in drugačne konotacije, ki so povezane z realno zgodovinsko izkušnjo ustreznih narodov.

»Črni zamorec« iz Prešernove balade zelo hitro vzpostavi zvezo z Vido iz treh razlogov. Prvi razlog je njuno poznanstvo, ki je starejše od srečanja v baladi. V nekaterih drugih inačicah je prišlec trgovec, zato bi bila možnost, da si je prodajalec zapomnil svojo stranko. Ta možnost pa takoj odpade, če pazljivo beremo tekst; v njem je jasno povedano, da zamorec iz lastne izkušnje ve, kakšna je bila Vida »prve leta«, hkrati pa postane jasno, da je njegova pot čez morje ukaz španske kraljice, ki želi prav Vido imeti za dojljo in pestrno svojega otroka. Vida je torej na španskem dvoru že znana, potovanje je planirano zaradi nje in ona sama natančno ve, kam naj bi šla, zaradi česar tudi prostovoljno stopi na ladjo. Rešitev tega vprašanja nudi inačica iz Gorenjske, v kateri je obravnavano vprašanje formulirano takole: »Mlada Vida, kako je to, /da nisi več tako lepa, /kakor si bila prva leta, /*kadar si bila pri meni za dekol?*«¹¹ Iz zadnjega stiha izhaja, da je bila Vida v nekem prejšnjem času dvorska služabnica v Španiji, kar pojasnjuje tako zamorčeve besede kot njeno naglo odločitev v Prešernovi baladi.

Prišlec obvlada tudi, to je drugi razlog za stik, leporečje; on razume tehniko govorjenja, ki v ustreznih situaciji pride v poštev. Balada se prav z njegovimi besedami povzpne do najlepše metafore (Če doma jim dobro ni, žerjavi se čez morje vzdignejo...), ki hkrati, in to je tretji razlog, problematizira tudi Vidino življenjsko muko (star mož in bolno dete). Vse troje je »črni zamorec« večje izkoristil in s tem brez večjih težav povzročil Vidino odločitev, da zapusti dom in se napoti v obljubljeni čudežni deželo. Ta korak pa se razkrije kot usoden; Vida v novem okolju namesto eksistencialnega sklada doživlja razkol, ki je toliko bolj tragičen, ker je dokončen. Vrnitev v preteklost (regresija v dom) ni mogoča, čeprav je hrepenenje in etična zavest zahtevata, ostaja le spoznanje, da je uresničitev nekdanjega sna povod za življenjsko krizo, ki je trajna.

⁸ Od etnika *Maver* je nastal tudi nemški pojem *der Mohr*. Za realen zgodovinski spomin pa govori podoba Turkov v albanskih inačicah in Tunis v sicilskih; ljudski ustvarjalec je vedno ubesedoval tisto, kar je bilo del njegove eksistencialne izkušnje.

⁹ O kompleksni problematiki, ki jo predstavlja ta téma, je napisal monografijo Rade Božović: *Arap i usmeno narodno pesništvo na srpskohrvatskom jeziku području*, Beograd 1977, 240 + (III) str.

¹⁰ Te možnosti so podrobno obdelane v knjigi R. Božovića (str. 171–88); tu je navedena tudi obilna literatura o vseh treh arabskih središčih.

¹¹ Navaja I. Grafenauer, n. d. str. 81 (zadnji stih podčrtal J. P.).

Vida se je sicer za korak, ki ga nato obžaluje, sama odločila, vendar je na njeno odločitev vplival »črni zamorec«, ki se je pojavil prav v trenutku, ko se je zdelo, da je njena muka brezizhodna. Vloga prišleca v tem dogodku je torej velikanska; on je nekakšen zvodnik, ki odloči v usodnem obratu, ta obrat pa se razkrije kot napaka, celo več, kot nekaj, kar ni v skladu z eksistencialnim in etičnim bistvom človeka. »Črni zamorec« je torej sila destrukcije, mefistofelski prepredenec in odposlanec teme; objektivna posledica njegovega dejanja sta zlo in tragičnost. V tej tematični plasti pa tiči odgovor, zakaj je slovenski zamorec (ali srbsko-hrvaški Arabec) črn.

Semantični element črn je v znanih inačicah pesmi o lepi Vidi najbolj odporen, saj se je zadržal skozi vse premene, ki so prvotno idejno-zasnovo balade spremenile v njeno nasprotje (od ugrabitve zveste žene-matere do prostovoljnega odhoda nezveste žene-matere). Ta odpornost ni naključna; očitno so jo vzdrževale zelo različne sile, ki pa so bile vendarle podrejene viziji zamorca kot nosilca zla. Ukrajski pridevnik črn je bil že od skupne slovanske mitološke osnove vedno opoziten elementu svetlobe in belega. V ljudski pesmi je vedno določen s takim idejno-afektivnim kontekstom. V baladi *Gospod Baroda* je črna barva ran napotek slugi, da pripravi grob, v *Mladi Bredi* po njenem samomoru junakinja leži »v krvi črni«. *Graččakov vrtnar* povezuje smrt s črnimi tlemi (zemljo), v *Rošlinu in Vrijanku* je tragičen izid najavljen že s črno goro.

Opozicija s črnim je izrazita tudi v razlagalnih (aitioloških) pripovedkah; v *Kaznovani skupulji* se skopost kaznuje s tem, da cvetoče grajsko imetje zalije črno jezero. V teh zgledih, ki bi jih mogli naštevati dalje, se leksem črn pojavlja v zvezi s smrtjo ali s pojavi, ki so v temeljnem nasprotju s splošno priznano človeško in etično imanentnostjo. Očitno gre beseda o nekih konotacijah pojma, ki so arhetipske, in izvirajo še iz prastarih mitoloških osnov; najbolj vidno znamenje je afektivna atmosfera, ki se drži pojma »črni vran« od ljudskega verovanja do Murnove razpoloženijske pesmi *Pa ne pojdem prek poljan*... Na srbskem in hrvaškem jezikovnem področju je takšnega še ohranjenega gradiva v izobilju,¹² vendar posameznih zgledov tu ne kaže navajati. Sklep, ki se ob povedanem kar sam vsiljuje, je v tem, da se je iz prvobitnega predsodka o črni barvi, ki da prinaša nesrečo, izoblikovalo trdno prepričanje, ki je dobilo absolutno veljavo.

Vprašanje Arabca ali arabskega črnca v Prešernovi baladi pa s tem še vedno ni rešeno. Ta lik v literaturah zahodnoevropskega kroga namreč ni nujno vedno črn in negativen. Francoska *La chanson de Roland* ima v spevu *La bataille* opis črnega Arabca (Saracena), ki je gledan iz resničnosti (zločinski, pokvarjen, pogan ali hraber in pogumen), pesnik pa na njem posebej zapaža, da je »črn kot raztopljena smola« (*fissi est neirs cume peiz ki est demise*).¹³ V epu *Orlando furioso* italijanskega pesnika L. Ariosta je isti lik (Maver iz Mavritanije) bele polti in zlatolas, ostal pa je musliman, ki se klanja mesecu.¹⁴ V obeh primerih, pri Ariostu celo izrazito, je arabski predstavnik predstavljen s simpatijo, na srbohrvaškem jezikovnem področju in med Slovenci pa je praviloma negativen lik.

Razlog za tako pravilnost leži v spoznanju, da v ustnem izročilu mitično nikoli ne obstaja brez realnega. To realno pa v tradiciji slovenskega in srbsko-hrvaškega jezikovnega izraza ni utemeljeno le v etični percepciji, ki bi bila sama po sebi lahko nevtralna, temveč predvsem v zgodovinski izkušnji, ki je bila dosledno negativna. Mitološko verovanje (črna barva je simbol nekega zla) se je najprej po-

¹² R. Božović, n. d., str. 120–27 in tam navedena literatura o problemu.

¹³ Ves ta opis v sodobni francoščini slove takole (CXIII, 1472–76):

Il est plein de vices et de grands crimes;
il ne croit pas en Dieu, le fils de sainte Marie;
il est noir comme poix fondue.

Il aime plus la trahison et le meurtre
qu'il ne ferait tout l'or de Galice...

Prevod je po izdaji *La chanson de Roland*, ki jo je za Bibliothèque Bordas pripravil Gérard Moignet (Pariz 1969, str. 123).

¹⁴ V izvirniku se nekaj stihov tega opisa glasi takole (XVIII, 1740/4–9):

Medoro avea la guancia colorita
e bianca e grata ne la età novella;
e fra la gente a quella impresa uscita
non era faccia più gioconda e bella:
occhi avea neri, e chioma crespa d'oro:
angel pareva di quei del sommo coro.

Besedilo je vzeto iz izdaje *Orlando furioso*. Volume secondo (Canti XV–XXIV), Milano 1955 (tekst je pripravil Dino Provenzal).

vezalo z antropološkim znanjem (temnopolt človek), oboje pa je delovalo v kontekstu zgodovinskih dogodkov, ki so se skladali z mitološko predpostavko. Lik »črnega zamorca« ali »črnega Arabca« je bil s stališča zgodovine napadalec, plenilec in ugrabitelj, s tem pa so bile dane osnove, na katerih se je potencialno mogoč nevtralen (antropološki) pomen pridevka »črn« spremenil v semantično sestavino z velikim afektivnim in negativnim nabojem. Lik Arabca (= zamorca) je bil doživet kot lik nasilnika; pridevnik »črn« je zato rezultat tako poprejšnje notranje evolucije v epski tradiciji kot neposrednega zgodovinskega spomina.¹⁵

Sintagma »črni zamorec«, ki je bila v dosedanjih raziskavah komaj opažena, nikoli pa še predmet razčlenbe, se je razkrila kot kulturnozgodovinska, idejno in estetsko nadvse pomenljiva sestavina Prešernove balade. Njene konotacije so večplastne, z diahronega stališča pa predstavljajo nekajstoletno tradicijo v pojmovanju ene od arhetipskih tem slovenskega ljudskega izročila. Po Prešernu, in sicer od druge polovice XIX. stoletja naprej, je omenjena sintagma izginila iz nadaljnjih obdelav teme o lepi Vidi, ostala pa je njena afektivna vsebina. Nekdanji črni zamorec se je praviloma prelevil v zvodnika, zanimivo pa je, da je le-ta vedno podan v istih (negativnih) idejno-afektivnih okvirih, ki so v tradiciji veljali za človeka arabskega izvira. Mitična osnova se je s tem popolnoma izgubila, ostala pa je etična vsebina, ki se je od konkretnosti dogodka iz preteklosti, razširila na splošni problem zla v medčloveških odnosih in se s tem ujela v senzibilnost sodobnega človeka.

Jože Pogačnik
Filozofska fakulteta v Novem Sadu

ŽUPANČIČ KOT PREVAJALEC

Župančičevo prevajalstvo sega na področja poezije, drame in proze. Na področju poezije je že zgodaj poslovenil moravsko narodno »Zabučale gore« in nekaj socialno in nacionalno upornih Bezručevih pesmi. V času okrog prve svetovne vojne je objavil dva speva iz Dantejeve »Božanske komedije«, in sicer iz »Pekla«, iz tistega časa izvirajo tudi njegove slovenitve starega kitajskega lirika Li Tai Poja. V trideseta leta seže Župančičevo zanimanje za Villona in njegovo balado o obojenih na smrt, predvsem pa za Puškina, saj je tedaj poslovenil nekaj njegovih lirskih pesmi in »Pravljico o carju Saltanu«, leto dni pred svojo smrtjo pa jim je dodal še prevod »Bronastega jezdec«. Kmalu po osvoboditvi je za antologijo makedonske poezije, ki jo je pripravljala prof. Petre, prispeval prevode devetih ljudskih in umetnih pesmi, pri antologiji Goethejeve poezije, ki je izšla že po Župančičevi smrti, je sodeloval s prav tako devetimi prevodi balad in lirskih pesmi, medtem ko je slovenitev vseh Prešernovih nemških pesmi, ki jim je intenzivno posvetil zadnje mesece svojega življenja, štel za svoj osebni moralno kulturni dolg do nedosegljivega in oboževanega Vrbnjana.

Že v Župančičeva visokošolska leta na prelomu stoletij, ki so hkrati tudi leta njegove revščine in pomanjkanja v tujini, spadajo njegovi prvi prevodi za potrebe Deželnega gledališča in Glasbene matice v Ljubljani: poslovenil je pet opernih libretov in Vrchlickega pesnitve »Sveta Ljudmila« za Dvořákov oratorij. Tedaj in nekoliko pozneje, ko je še vedno bival v tujini, je tudi veliko prevajal besedila za samospeve raznim slovenskim skladateljem, tako na primer Koljcova in Bierbauma svojemu prijatelju Antonu Lajovcu. Usluge te vrste je moral izkazovati tudi v času med vojnama, ko je bil dramaturg in zatem upravnik Narodnega gledališča v Ljubljani; tudi tedaj je poslovenil librete za nekaj oper, tako za Bizetovo »Carmen«, in sicer skupaj z dirigentom Štritofom; iz začetka tridesetih let datira tudi njegov prevod pretresljivih Rückertovih »Žalnih spevov mrtvi deci« za Mahlerjevo skladbo.

Kar zadeva gledališče, je bilo Župančičevo prevajalsko delo namenjeno seveda predvsem Drami. Že zgodaj se je odločil dati Slovincem glavna Shakespearova dela. Najprej je poslovenil »Sen kresne

¹⁵ O mitoloških problemih, ki so relevantni za ljudsko izročilo, je s stališča tipologije pisal predvsem ruski znanstvenik Boris Putilov. Gre za dve njegovi deli: *Slavjanskaja istoričeskaja balada*, Moskva – Leningrad 1965 in *Russkij i južno – slavjanskij geroičeskij epos*, Moskva 1971.

noči», »Julija Cezarja« in »Beneškega trgovca«, ki so jih uprizorili v Deželnem gledališču in so – razen »Sna« – doživeli knjižne izdaje v prvem desetletju našega stoletja. Toda ti prevodi so bili še šibki, prevodi po nemških Schleglovih prevodih, zato jih je Župančič za kasnejše izdaje in uprizoritve po večkrat temeljito predelal. Ko se je sam dovolj seznanil z angleščino, to je dosegel v letih 1905 do 1908, je predlagal Slovenski matici, naj bi v svoj program sprejela tudi slovenskega Shakespeara. V sezoni 1912/13, ko je bil prvič dramaturg, so uprizorili njegov prevod »Komedije zmešnjav«. Znanje angleščine je še nadalje spolnjeval tudi ob prevodih proze, Dickens in Chestertona, in 1919. leta s Tiskovno zadrugo podpisal pogodbo o načrtnem slovenjenju Shakespeara. In tako je v času med vojnami in še kasneje, ko je bil drugič, tokrat za stalno pri gledališču, pri omenjeni založbi in pri Slovenski matici objavil še »Othella«, »Macbetha«, »Kar hočete«, »Zimsko pravljico«, »Ukročeno trimoglavko«, »Vihar«, »Hamleta«, »Romea in Julijo«, »Koriolana« in »Kakor vam drago«. Vsega je torej knjižno objavil 14 Shakespearovih osrednjih tragedij in komedij, nekatera dela pa so v njegovih prevodih samo uprizorili (»Mnogo hrupa za nič«, »Kralj Lear«) ali so ostala nedodelana v rokopisu (»Antonij in Kleopatra«). Že zgolj prevodi mojstra angleške renesanse pomenijo dragoceno in zaokroženo življenjsko delo, toda pesnik je knjižno izdal še šest drugih dramskih avtorjev, v glavnem v verzih, med drugim Moliérovega satiričnega »Tartuffa« in Rostandovega kavalirskega »Cyranoja«, ki poleg Shakespeara sodita med pesnikove najvišje prevajalske dosežke. Poleg tega je 24 Župančičevih prevodov iz svetovne dramske literature, večinoma novejše, ostalo v rokopisih, a vsi so z uspehom šli prek odra našega osrednjega poklicnega gledališča.

Toda vsestranske potrebe narodne kulture pri Slovencih in pesnikova osebna nagnjenja do določenih avtorjev, a tudi neposredna naročila založb in deloma gmotne potrebe posnikov družine so narokovali, da je Župančič veliko prevajal tudi iz svetovne leposlovne proze. Če so ga v poeziji pritegovali avtorji raznih dob in v dramatikii največ renesansa s Shakespearom, je v prozi posvečal malone vso pozornost realizmu. V letih od 1911 do 1940 je poslovenil in objavil kar 20 romanov, od tega dva s tremi knjigami, avtorji so bodisi Francozi, bodisi Angleži. Rusa ni med njimi nobenega, čeprav vemo, da je Župančič ta jezik obvladal, zelo cenil rusko književnost in 1917 v Slovenski matici predlagal izdajanje ruskih klasikov, predvsem Dostojevskega, a obenem mislil na razne prevajalce (Borštnika in Vladimira Levstika). Preveč časa bi zgubili, če bi navajali vse prozaiste, ki jih je poslovenil pesnik. Omejimo se le na tiste, ki jim je posvetil največ delovnega časa in jih tudi najbolj mojstrsko poslovenil. Gre za prevode Dickensovega »Oliverja Twista« in »Davida Copperfielda«, za slovenitve Balzacovih romanov »Oče Goriot«, »Teta Liza« in »Striček Pons« ter za prevode Galsworthyjeve meščanske rodbinske epopeje »Saga o Forsytih«.

V prejšnjih časih je bilo prevajanje pogostejše prepuščeno naključju kot pa vodeno načrtno. Poleg nemške so nas zanimale predvsem vse slovanske književnosti, druge malo ali nič. Če pa se je že prevajalo iz kake neslovanske literature, se je skoraj redno prevajalo prek nemščine. Prevajalci so bili največ ali jezikovni samouki ali suhoparni filologi, zato je šlo v glavnem za dobesedno »prestavljanje«, ne pa za poustvarjalno umetnost, kar književno prevajanje mora biti. Med dejavnike, ki prevajalstvu obetajo drugačne razvojne možnosti, spadajo kulturno zavzete založbe z ustreznim programom ter posamezniki z znanjem jezikov in umetniško občutljivostjo, a tudi pomembne časovne prelomnice. Pri nas so h kvalitetnim premikom na tem področju pripomogli Slovenska matica z zbirko Prevodi iz svetovne književnosti, ki jo je 1904 ustanovil Levec; takšna izvirna in poustvarjalna umetnika, kakor sta se nekako od 1910 dalje uveljavljala Oton Župančič in Vladimir Levstik; čas proti koncu svetovne vojne, ko smo pričakovali svojo narodno državo in snovali na vseh področjih umetnosti, znanosti in kulture dolgoročne in poglobljene načrte.

Enega takšnih načrtov je vseboval Župančičev članek »Pomen prevodov za našo duševnost«, nastal v letih 1917/18 in verjetno namenjen objavi v »Ljubljanskem zvonu«, njegove misli pa je pesnik brez dvoma širil tudi osebno med kulturniki in ustanovami. V tem svojem članku razvija naslednja načela glede prevajanja:

Vsak narod se mora duhovno osvoboditi in si razširiti obzorje z literaturami drugih narodov, pravzaprav s kulturo vsega človeštva.

Tega pa ni mogoče doseči, kot smo doslej delali, s pomočjo nemških prevodov (najbolj razširjena je bila žepna zbirka »Reclam«), temveč neposredno iz izvirnika, sicer se nam bosta jezik in duh potujčila.

Ker se naša duševnost najbolj oblikuje ter je najbolj gibka in dovzetna v mladosti, moramo k temu neposrednemu prevajanju preiti tudi zaradi mladega rodu.

Kvalitetni prevodi iz svetovne književnosti bodo tudi spodbuda in šola za lastno ustvarjanje našim pisateljem, ob njih se bodo dušeslovno poglabljali in estetsko brusili.

Iz svetovne literature si bomo morali osvojiti predvsem njene vrhove in genije: Grke s Homerjem in tragedi, Danteja, Shakespeara, Goetheja in Ruse s Tolstojem in Dostojevskim na čelu.

Da pa Župančiču ni šlo samo za teoretična načela, temveč tudi za njih praktično uresničenje, dokazujejo prav ona dva založniška načrta, ki ju je v tem času v zvezi z izdajo Dostojevskega in Shakespeara predložil Slovenski matici in Tiskovni zadrugi.

O tem, kako je prevajal, na kaj je pazil pri prevajanju in kakšni občutki so ga navdajali, je povedal največ ob Shakespearu; te njegove misli in napotke pa lahko prenesemo tudi na druge pomembne in zahtevne, posebno dramatično razgibane avtorje. Tale načela razvija pesnik v raznih svojih zapiskih po beležnicah, v nekem članku in nekem predavanju, ki datirajo v glavnem vsi iz dvajsetih let:

Prevajalec mora najprej do avtorja imeti do kraja spoštljivo, naravnost svetostno razmerje, zato ga mora karseda vestno in avtentično, ne pa površno in po svoje presajati.

Tudi med jeziki obstajajo značajske razlike, zato mora prevajalec svoji materinščini ustrezno zamenjavati ne le besede in oblike, temveč tudi stavčno skladnjo in stalna rekla, upoštevati mora specifične lastnosti slovenščine.

Prevajalec mora pozorno slediti mislim in čustvom izvirnika, ki od naravnih in običajnih pogosto prehajajo v intenzivne in afektivne, zato mora obvladati celotno izrazno gradivo slovenščine z vsemi njenimi pomenskimi odtenki.

Kakor je pri angleškem dramatiku vsaka beseda izraz določene situacije, strasti in akcije, tako mora tudi prevajalec pri iskanju slovenske besede vsakokrat izhajati iz tiste situacije, strasti in akcije.

Župančič pri slovenjenju Shakespeara občuti prav težaški duševni in telesni napor, a avtor ga je spričo svoje notranje magičnosti zagrabil in ga ne spusti več, ves čas se mora za izraz trdo boriti, obenem pa občuti slast ustvarjanja in samozavest ob uspehih.

Ker gre za gledališka dela, mora pri prevajanju paziti tudi na to, da so besede in stavki za igralca govorljivi, za gledalca pa razumljivi in da le-temu gredo tudi do srca, da so emocionalno in etično sugestivni.

V članku »Slovenska pesem v nemškem prevodu«, objavljenem 1917 v »Ljubljanskem zvonu« in naperjenem zoper Funtkove prevode iz novejših slovenskih lirike, pa Župančič poudarja, da je pri prevajanju lirike poleg jezikovne in ritmične ustreznosti, in celo bolj od nji, pomembno posredovanje notranjega fluida umetnine, ki nehoti razodeva tudi njeno narodno pripadnost. Ta notranji fluid Župančič s pesniško metaforo imenuje »srčno kapljico«: »Ali jo čutiš, mož, ki presajaš, tisto drobno, gor-ko srčno kapljico, ki trepeče na vsaki, tudi najneznatnejši slovenski pesmi, od najpreprostejše narodne do najumetnejše Prešernove? ... In ako si jo začutil, ali se zavedaš, da ne prenašaš besed, temveč njo, tisto kapljico? ... Ali se ne bojiš, da se ti pri prenašanju ne otrese in da ti ostane suho listje med prsti?«

Tako smo, če že ne spoznali, vsaj zaslutili, da je Župančič izjemno velik in pomemben ne le kot izvirni pesnik, temveč tudi kot prevajalec. Na tem področju je bil poustvarjalni umetnik praktik, a tudi organizator in teoretik prevajanja. Mogli bi ga označiti kar za utemeljitelja sodobnega in kvalitetnega prevajanja pri Slovencih. S svojimi prevodi je tudi neizmerno razširil, pretančil, okrepil in obogatil naš knjižni jezik.

Joža Mahnič
Ljubljana

POUČEVANJE FRAZELOGIJE V OSNOVNI ŠOLI

Učenci osnovne šole spoznajo precej poglavij iz besedoslovja, npr. sinonime, metafore, metonimije, stilno zaznamovane besede, prevzete besede; skoraj nič pa ne zvejo o frazeologiji. Če beremo ali poslušamo pogovore starejših ljudi, ki so polni ljudskih modrosti in rekel, se hitro zavemo, kako pomankljiva je po tej strani šolska jezikovna vzgoja. Program za slovenski jezik je sicer zelo natrpan, pa vendar bi se v osnovni šoli, morda v osmem razredu, le moralo najti uro ali dve za to učno snov.

Najprej posredujmo učencem nekaj najnujnejših teoretičnih pojmov. S primerjanjem ugotovimo razliko med prosto in stalno besedno zvezo:

Prosta besedna zveza

Do drvarnice nismo mogli priti, ker nam je Janko

metal	polena	pod noge.
	kose lesa	pred noge
	okleščke	mimo glave

Stalna besedna zveza

Težko kaj naredim, ker mi novi vodja stalno

meče polena pod noge (= me ovira).

*kose lesa *pred noge

V prosti besedni zvezi brez težav zamenjujemo dele besedne zveze z drugimi deli, le da se stilistična zaznamovanost ali pomen pri tem nekoliko spreminja. V stalni besedni zvezi ali frazeologemu pa ni mogoče zamenjavati posameznih delov besedne zveze, npr. *vodja mi meče kose lesa pod noge*; pač pa lahko celoten frazeologem izrazimo nefrazeološko: *meče mi polena pod noge – ovira me*. Proste besedne zveze pri govorjenju ali pisanju ustvarjamo sproti, stalne besedne zveze pa jemljemo kot že gotove enote iz svojega spomina.

Po skladenjski zgradbi razdelimo frazeologeme na rekla in rečenice:

Rekla

Mirko je vrgel puško v koruzo.

Stanko

Mojca vpije kot jesihar.

Vida

Rečenice

Nova metla dobro pometa.

Vsak je svoje sreče kovač.

Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade.

Če je svečnica zelena, bo velika noč snežena.

V čem je torej razlika med rekli in rečenicami? Rekla so deli povedi, medtem ko so rečenice samostojne povedi. Pripomniti je treba le še, da strokovno izrazje na področju frazeologije ni popolnoma ustaljeno. Izraza reklo in rečenica npr. uporablja Jože Toporišič, medtem ko Josip Pavlica v istem smislu rabi izraza stalno reklo in pogovor.

V nadaljnjo razdelitev frazeologemov po vsebini, nastanku ali socialnem tvorcu oziroma nosilcu se v osnovni šoli ne kaže spuščati, pač pa je potrebno z učenci narediti čim več vaj. Pri teh vajah primerjamo frazeološke in nefrazeološke izraze, vendar na zelo različne načine, celo s pomočjo risanja. Oglejmo si take vaje, razvrščene po učnem načelu od lažjega k težjemu, še natančneje:

1. Poišči k vsakemu frazeologemu ustrezen nefrazeološki izraz iz drugega stolpca:

Beseda ni konj.

To nima ne repa ne glave.

Otroci so mu zrastle čez glavo.

Trga hlače v šolskih klopeh.

Igra se z ognjem.

Jabolko ne pade daleč od drevesa.

Ta človek mi pije kri.

Preštel mu bom kosti.

Gre nam na roke.

Natoči nam čistega vina.

Hodi v šolo.

Neprevidno se izpostavlja nevarnosti.

Otroci ga ne ubogajo več.

Otroci so takšni kot starši.

Pretepel ga bom.

Pomaga nam.

Povej resnico.

Reči ni nič hudega.

Ta človek me trpinči.

To je brez logične povezave.

2. Ilustriraj in nefrazeološko izrazi enega izmed naslednjih frazeologemov:

Barko vozi. – Drži jezik! – Hoče z glavo skozi zid. – Ima slamo v glavi. – Kozle strelja. – Luna ga trka. – Naredil je iz muhe slona. – Najraje bi ga v žlici vode utopil. – Ne seže mu do kolen. – Obesil je šolo na klin. – Odšel je z dolgim nosom. – Pod nogami nam gori. – Pod srečno zvezdo je rojen. – Po zobeh ga vlačijo. – Prišel je na boben. – Prišel je z dežja pod kap. – Prišel je na zeleno vejico. – Rožice sadi. – Srce mu je padlo v hlače. – Včasih tudi slepa kura zrno najde.

3. Razloži, kako bi fanta morala upoštevati babičin kuharski recept:

»Da je krompirjeva juha okusna, mora vanjo stopiti prasec, se pravi svinja.«

»Si ti to videl?«

»Videl – videl pravzaprav nisem, pač pa sem slišal babico govoriti o tem.«

»Tudi če to drži, ne bo nič iz tega. Kje boš pa tukaj dobil svinjo!«

»Videl sem, kako je nesla gozdarjeva žena vedro pomij svinjam. Hlev je tukaj za drvarnico, kjer smo pustili svoje stvari.«

»No, potlej pa pohitiva, preden kdo pride. To bo presenečenje!« »Pa še kakšno!«

Ožogowska – Jermanova

4. Zamenjaj naslednje besede ali besedne zveze s primernimi frazeologemi:

neumen je, pijan je, dela napake, močno je pretiral, opravljajo ga, pretepel ga bom, zbal se je.

Zgled: Razmišlja. – *Beli si glavo.*

5. Pojasni frazeologeme v naslednjih navedkih:

Kdor če iti na Dunaj, mora pustiti trebuh zunaj. (F. Levstik)

Ali ga bom s pogačo pital, kadar se s kom kregam. (F. Levstik)

Po imenu in licu jaz ne sodim ljudi. Pa to pravijo ljudje, da na lesniki jabolko ne zraste. (J. Jurčič)

Mar sem nespameten, da ne vem, kakšne roge imajo te besede. (F. S. Finžgar)

Prišlo mu je, da bi ji vrgel na glavo koš očitkov, a se je premislil. *Kaj bi po toči zvonil?* (F. Bevk)

»Potem si zapomni to: preden človeka obsodiš, zlezi vsaj za hip v njegovo kožo. (C. Kosmač)

– *Povej mi, kako ješ, in povem ti, kdo si,* se je oglasil Kostja. (D. Rupel)

Miha ni priplaval po prežgani župi. Zato je počasi vzel pamet v roke in vihtel lopato z vsem ognjem le takrat, kadar je v daljavi zaslišal šum motorja. (S. Pregl)

Franc Zagar

Pedagoška akademija v Ljubljani

Literatura:

Bojc Etbin: Pregovori in reki na Slovenskem. Ljubljana 1974.

Pavlica Josip: Frazeološki slovar v petih jezikih. Ljubljana 1960.

Toporišič Jože: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije.

JiS 1973/74.

Trdina Silva: Metodični napotki za pouk gnomične linke. JiS 1955/56.

PO DRAVSKI IN MISLINJSKI DOLINI IN NJUNEM OBROBJU

I.

Pot od Maribora skozi Dravograd in Slovenj Gradec proti Velenju je najbrže premalo izrabljena, in vendar se je mogoče po njej vračati iz severovzhodne Slovenije v osrednjo pa tudi usmerjati samostojne poučne izlete v kraje v Dravski in Mislinjski dolini ali pa od tod na območje Kozjaka ali Pohorja. Tako ali drugače se ponuja vrsta priložnosti, da odkrivamo pri tem ne le geografske, gospodarske, zgodovinske, umetnostnozgodovinske, ampak tudi literarnozgodovinske posebnosti, ki jih kaže vsekakor vključiti v globlje spoznanje in doživetje pokrajine, hkrati pa je treba tudi bolj literarno zasnovan izlet popestriti z geografsko-zgodovinskimi značilnostmi.

Za svet ob Dravi in spodnji Mislinji ter obrobju uporablja geograf Melik ime Pohorsko Podravje. Sem vključuje tudi hribovje med Dravo in avstrijsko mejo.

Po Dravski dolini je že v rimski dobi peljala cesta iz Poetovia v Virunum na sedanjem Gosposvet-skem polju. Slovenci so prišli sem od dveh strani: z zahoda nekako do Brezna in Podvelke, z vzhoda do Selnice in Ruš. Vmes je bil nepretrgani gozd. Kasneje pa je le redko naseljena pobočja Kozjaka in Pohorja naseljeval benediktinski samostan iz Št. Pavla v Labotski dolini. To dejstvo je vplivalo na oblikovanje narečja, nekatere značilnosti koroškega narečja segajo namreč do Ruš in v spodnjo Mislinjsko dolino (Tine Logar). Posebnost glasoslovja je izgovor samoglasnika a kot o in obratno. (Fran Mišič navaja za remšniško narečje na Kozjaku primer: Noga je šla v vado, brez nage je prišla iz vade. Naga je šla v vodo, brez noge je prišla iz vode. Za severni del Pohorja pa navaja Filip Miklavc, domačin iz Ribnice na Pohorju: Ača za vado kazo posejo. = Oča za vodo kozo pasejo.)

Naša pot pelje skozi mariborsko predmestje Studenci. Na levi se sredi polja dviga *Pekrska gorca*, po-prej imenovana Slovenska Kalvarija.

Sestavlja jo granit kot Pohorje, pa se je v ljudski domišljiji povezala z legendo, ki jo je pod naslovom Mariborska legenda upesnil Janko Glazer: Jezen zaradi pregrešnih Mariborčanov je Bog prepustil oblast nad mestom od polnoči do jutra hudiču. Ta je na Pohorju izruval granitno skalo (tam je zdaj Lovrenško jezero), da bi z njo zajel Dravo. Toda še preden je prišel do mesta, je zapel petelin. Odvrigel je skalo na polje, mestu je bilo prizaneseno. »In skala, namenjena mu v pogin, zdaj kapljico daje mu zlato.« (Čas kovač, Pohorje). Tod pod vinogradi je v jesenskih dneh leta 1917 hodil Janko Glazer iz Maribora v domače Ruše in takrat se mu je porodila pesem Klopotci (Pohorske poti, Pohorje).

»Bahati« *Limbuš* imenuje Glazer po ljudski zbadljivosti ta kraj v Mariborski legendi. Ljudska pripovedka govori o nesrečnem vitezu, ki ga je hčerka limbuškega graščaka poslala na otok sredi Drave po krono kačje kraljice. Toda ko se je s krono vračal, so ga dočakale kače in se mu ovile okoli telesa, da je utonil. – V Limbušu je bil dvajset let (1823–1843) župnik jezikoslovec Fran Cvetko, ki je zbiral gradivo za slovar in si dopisoval s Kopitarjem. Njegov naslednik je bil Anton Lah (1803–1861). Ta je 1847. leta ustanovil Društvo slovenskega branja v Lembahi. Bil je eden tistih štajerskih piscev, ki so si prizadevali za uvedbo enotnega knjižnega jezika.

Skozi »blatno« *Laznico* in obe Bistrici (pri Limbušu in pri Rušah) pridemo v »slavne, pobožne« *Ruše*. Kraj ni znan samo po tovarni dušika, pač pa ima tudi razgibano narodnokulturno preteklost, ki se veže s sedanostjo. Ustavimo se pred cerkvijo. Vas se je razvila prav ob zahodnem robu Podravske mejne grofije, katere meja je potekala ob potoku Lobnica tja do srede 12. stol.; šele takrat se je Štajerska razširila do Vrat pri Dravogradu. Po prizadevanju šentpavelskega samostana so v 14. stol. po-

stavili Marijino cerkev, ki je kmalu postala sloveča božja pot. Aitiološka legenda pa baje, da je prednico današnje cerkve dal že v 9. stol. sezidati neki plemič brez otrok. Plačilo ni izostalo: v sedmih letih jih je dobil pet. (Opis današnje cerkve z razgibano baročno notranjščino glej v knjigi Marijana Zadnikarja, Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti I, Mohorjeva družba 1973.) Sloveča družba pot je zlasti na tako imenovano ruško nedeljo v septembru privabljala toliko romarjev, da je postala kar gospodarsko pomembna. Zato so Rušani imeli za neljuba konkurenta dve bližnji božji poti – sv. Areha na Pohorju in Marijino cerkev v Puščavi. Po zgodovinarjevem mnenju se tudi protestantizem v Rušah ni zasidral, ker bi s tem vaškani izgubili vir dohodkov od romarjev. – Zaman pa so si Rušani prizadevali, da bi dobili trške pravice. Iz te želje je nastala pripoved, češ da so pred turškimi napadi že bili tržani, ko pa sta enega od takih napadov preživel le dva domačina, je šentpavelski samostan njihove pravice kar zatajil. Tako so Ruše ostale največja slovenska vas. – Pri cerkvi je duhovnik Jurij Kozina že 1645. leta ustanovil gimnazijo, ki je bila več kot sto let največji šolski zavod na Spodnjem Štajerskem. Delovati je prenehala šele 1758 (ali 1760), ko je gimnazijo dobil Maribor. V celoti jo je obiskovalo blizu 7000 goincev, tudi plemiških sinov. Vsaj v najnižjem razredu so pri pouku upoštevali tudi slovenščino. – V zvezi s šolo pa so ruške verske igre. Uvedel jih je župnik Luka Jamnik 1680. leta, igrali so jih skoraj vsako leto do 1722. Šlo je predvsem za mirake, ki so proslavljali Marijo. Igrali so na prostem pri cerkvi na ruško soboto in nedeljo, ko so prihajali romarji. Nastopali so dijaki in nekateri menihi benediktinci. Govirili so predvsem latinsko, zaradi romarjev pa tudi nemško in slovensko. Ni pa ohranjeno nobeno besedilo, o poteku poroča le kronist Jožef Avguštin Meznarič sredi 18. stol. (Glazer, Slavistična revija 1950). Janko Glazer je napisal pesem Neznanec, ki je prvi uvedel slovensko besedo v duhovne gledališke igre v Rušah (Pohorske poti). – V devetnajstem in v začetku dvajsetega stoletja, ko se je na Štajerskem krepila slovenska zavest, hkrati s njo pa nemška nestrpnost, so se Ruše v bližini nemškutarskega Maribora živahno narodnostno udejstvovala. Tu je bila ena najstarejših podeželskih čitalnic. Narodnoobrambni značaj je imelo tudi planinsko društvo. Že 1901. leta je učitelj Davorin Lesjak ustanovil Podravskega podružnico slovenskega planinskega društva (Maribor jo je dobil šele 1919. leta). Učitelj Davorin Lesjak je bil sploh duša narodnokulturnega življenja v kraju, ne le planinstva. (Tinotov dom pri Arehu je poimenovan po njem.) Tako se je leta 1909 dogovoril z dr. Pavlom Turnerjem, da popelje pesnika Aškercu v nekatere kmečke hiše, kjer naj bi dobil snov za zbirko Pohorske cvetlice. Toda Aškerc, ki je sicer že prišel v Maribor, se je od tam kar vrnil v Ljubljano. – Živahno gledališko dejavnost je že pod Avstrijo vodil drugi narodnokulturni delavec – učitelj Tomaž Stani. Med obema vojnoma je po njegovem zgledu nadaljeval domačim Franjo Sornik. Ruško amatersko gledališče je združevalo ljudi različne strankarske pripadnosti in je zaslovelo po vsej Sloveniji, posebno poletni oder. Ruški igralci so nastopali tudi pri Arehu na Pohorju in tu uprizarjali »pohorsko ohcet« ob verzih pohorskega pesnika Jurija Vodovnika. (V kulturnem domu je doprsni kip Franja Sornika, delo Gabrijela Kolbiča.) – Zaradi slovenskega značaja so si Ruše prislužile vzdevek »mali Beograd«. Avstrijski Nemci so postavili tovarno dušika, da bi se tu zasidral nemški kapital. Da bi dobili zemljo od kmetov, so jo preplačali. Ob tem se je porodila ogorčena pesem Janka Glazerja Rojakom, ki so tujcem prodali rodno zemljo (Pohorske poti). S tovarno dušika oz. delavcem, nekdanjim sošolcem, ki zdaj ne ve, ali bi ga tikal ali vikal, je povezana še Glazerjeva pesem Sanje – očitek, da so se nekdanji tovariši zaradi različnega družbenega položaja drug drugemu odtujili (Čas kovač). – Narodno zavednost so Rušani pokazali tudi med okupacijo. Leta 1942 je bilo v dopisu orožniške postaje zapisano: »Večji del tukajšnjega prebivalstva je fanatično slovensko razpoložen.« Na trgu v bližini cerkve je spomenik padlim, delo Gabrijela Kolbiča, z verzi Janka Glazerja.

Zunaj središča, ob cesti proti Fali, je pokopališče. Na njem je grob pesnika Janka Glazerja (ob desnem zidu). Na spomeniku so verzi iz njegove pesmi Prabit: »Ločitve kraj – združitve kraj tu pod to travico zeleno / Vsi bomo skupaj, bomo eno/ v prabit se vrnemo nazaj.«

Pred potokom Lobnico se na levo odcepi Glazerjeva ulica. Prvi dve hiši sta povezani z Jankom Glazerjem (1893–1975), osrednjo pesniško osebnostjo podpohorskega in pohorskega sveta. Prva je njegova rojstna hiša, druga kasnejši dom. Sin trdnega kmeta, vnuk kovača in verjetno potomec steklarjev, pravi v pesmi Rodovnik: »Mi smo rok kovačev, / mi smo rod z glažut:/ ded koval železo,/ praded lil je kremen-/ dvoje trdih rud...« (Čas kovač). Spomin na prednika in njegovo kovanje je tudi pesem Ded (Čas kovač). Pesmi s pohorsko motiviko so nastajale najprej med prvo vojno, ko je iz vojaške pisarne v Mariboru hodil peš domov (zbirka Pohorske poti 1919), in ko je bil med drugo vojno kot izgnanec ločen od doma (zbirka Ob jesenskem ekvinokciju 1946). »Ko iz daljave gledam naše

kraje, jih vidim bolj živo, kot sem jih nekoč videl v resnici ... In vsaka malenkost, vsak odtенок – vse mi je drago in gragoceno.« Taka »malenkost«, povezana z njegovo domačijo, je npr. voda, ki pada v korito (pesmi Voda žubori in Pozdrav v domovino, obe v zbirki Ob jesenskem ekvinokciju). Še bolj kot z domačijo in Rušami pa so Glazerjeve pesmi povezane s Pohorjem; izzvalo jih je srečanje s Pohorci (Drvarska, Stari žagar) pa z gozdovi, posekami, pašniki, opuščeno glažuto (Domotožje, Sredi posekane planje, Motiv s Pohorja). Ob kaki poseki – frati, ki jo je prerasel ciproč z rdečkastimi cvetovi, je mogoče najbolje doživeti pretresljivo izpoved Ciproč. Ob tej pesmi je Glazer izjavil: »Kjer so nekoč stala mogočna drevesa, polna moči in rasti, tam je zdaj samo še kri iz njihovih ran. Ko sem v taki zvezi ugledal posekani gozd in krvavordečo frato, se mi je to strnilo v spomin na sina, ki je padel mlad, kakor pade posekano drevo.« (Gozdno gospodarstvo Marobar je z redkim kulturnim poslušom na posameznih delih Pohorja postavilo table z ustreznimi Glazerjevimi verzi. – O pesniku v njegovem okolju je mogoče prebrati sestavek Nade Gaborovič, Tak pesnik nenehno oživlja v rodovih, ČZN 1972, Glazerjev zbornik.)

V domači hiši živi Alenka Glazer, hčerka Janka Glazerja, literarna zgodovinarica in pesnica (zbirki Ujma 1968 in Branike 1977). Njen pesniški svet, čeprav bolj razbolet, je še tudi povezan z domačim okoljem (»Ne, nisem se še odtujila zemlji,« pravi v Zakoreninjenosti; v Sozvočju pa poje o bistri Lobnici: »Belo se peni Lobnica ... «), a bolj kot s pohorskimi gozdovi živi z Dravo: globoko, kalno, potuhnjeno, skoraj grozljivo (Utrujenost, Oživljena pravljica – zbirka Ujma, Gomile ob reki – zbirka Branike). Kjer se odpre pogled na naraslo Dravo, je pravo okolje za doživetje take pesmi.

Ob Lobnici se je kot sin ravnatelja glažute rodil Franc Minařik (1887–1972). Proučeval je lekarništvo in zdravstvo na Slovenskem, uredil lekarniško zbirko v mariborskem muzeju, za naše območje pa je najpomembnejše njegovo delo Steklarstvo na Pohorju (1966) – zgodovina nekoč pomembne gospodarske panoge pod Pohorjem in na njem. Od enajstih glažut na slovenskem Štajerskem jih je bilo na Pohorju kar šest, najstarejša je obratovala že 1677, zadnja je prenehala delovati 1908.

Če bi se od Lobnice odpravili še malo naprej po klanecu proti Fali, bi v gozdu nad cesto (tu je Kluža) bolj zaslutili kot videli ostanke t. i. Turškega zidu. Postaviti so ga dali šentpavelski menihi, da bi zaustavili Turke. Pripovedka pravi, da so Turki ob cesti postavili škař, v katerega je vsak pred odhodom v boj vrgel novc, tako da je bil škař zvrhano poln. Ko so se po boju preživeli vračali in pobrali vsak svoj novc, pa niti vrha niso posneli, toliko jih je padlo.

Nad Rušami je raztreseno pohorsko naselje *Smolnik*. V skalovju ob Lobnici raste po pravljici čudodelna trava somovica. Ob polni luni jo je jelen in nikoli ne zboli. Somovica je torej za pohorske jelene to, kar je za Zlatoroga triglavska roža. – S Smolnika je bil doma Marko Glaser (1806–1889), nabožni pisatelj, ki je pomagal pri premetitvi sedeža lavantinske škofije v Maribor. Njegov nečak je bil Luka Hleb (1826–1874). Po očetovi smrti je moral pustiti šolanje in prevzeti kmetijo. A tudi kot kmet je bil s prijateljem Davorinom Grizoldom (1817–1871) buditelj narodne zavesti na severnem pobočju Pohorja. Tudi Grizold je bil nadarjen kmečki samouk, spreten govornik in pevec, sodelavec Drobtinic in Novic. – Kasneje se je na Smolniku rodil Ivan Robnik (1877–1948), kot učitelj narodnoobrambni delavec na Kozjaku.

Mogočni pohorski gozdovi, samotne domačije, Lobnica so prizorišče družbenokritičnega romana Antona Ingoliča Šumijo gozdovi domači (1968).

Pri morebitnem izletu na vzhodni del Pohorja od vzpenjače do Areha ne kaže prezreti nekaterih zanimivosti:

Pri razvalini *Bolfenkove* cerkve se domislimo legende: Hudič se je ponudil svetniku, da mu sezida cerkev v eni noči, toda prvi romar bo njegov. Najprej je prišel volk z ovco. Volk je ostal hudiču, ovca Bolfenku. Legenda je v zvezi s svetnikovim imenom – Wolf-gang.

Pri obisku počitniškega doma *Glažuta* se ponuja podroben opis življenja, ki ga prav za to nekdajno steklarno – imenovano Glažuta medvedov – navaja Minařik v Pohorskih steklarnah. Ta steklarna je obratovala okoli 130 let, do 1889. Steklarji so bili v začetku priseljenci iz severne Češke, govorili so nemško narečje, ki se je tu polagoma spreminjalo v t. i. glažutarsko nemščino. Slovenščini glažu-

tarskih delavcev pa so domačini pravili glažutarska slovenščina. Minařik navaja tudi pripovedko o krošnjarjenju s steklom po sejmi. Neki krošnjar si je spravil krošnjo kar v cerkev sv. Areha, da bi bila na varnem. Med potjo pa ga je tako dolgo zasledoval vitez, v katerem je prepoznal cerkvenega patrona, dokler ni krošnje odnesel iz cerkve.

O nastanku *Arehove* cerkve je nastala pripovedka, ki jo je oblikoval Jože Tomažič pod naslovom *Vitez sezida cerkev* (Pohorske legende, Slovenčeva knjižnica 1944): Henrik Rogaški ni spoštoval meje med svojo in samostansko posestjo na Pohorju. Tudi prošnje sestre Zofije niso zalegle. Lotila se ga je huda črevesna bolezen in še gobavost. Sestra ga je spremljala na Pohorje, a ob napadu volkov je izkrvavela. Henrik jo je prinesel k puščavnikovi kapelici in jo tem pokopal. Tedaj je bil ozdravljen gobavosti. Nad sestrinim grobom je dal sezidati cerkev svojega patrona. Po smrti so ga pokopali v njej. Odslej prihajajo romarji, da bi jih čudodelna studenčnica ob cerkvi ozdravila črevesnih bolezni. Tomažič navaja še romarsko pesem o Arehu (Henriku in njegovi sestri Zofiji) »... Mu je črevca prebrala, jih lepo oprala, nazaj zložila ino drugič zašila.« – Tu se domislamo tudi Glazerjeve pesmi Pohorski svetniki – hudomušne personifikacije treh pohorskih cerkva – svete Urše, svetega Areha in svetega Urha (Pohorje).

(Opis vseh umetnostnozgodovinskih zanimivosti na tem delu Pohorja in pod njim – Ruše, Limbuš itd. – najdemo v knjižici Jožeta Curka, Mariborsko Pohorje, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije.)

Iz Ruš čez dravski most na cesto Maribor–Dravograd. Pri Bistrici (poudarek Bistrica!) se odcepi cesta na *Kozjak* k Duhu na Ostrem vrhu. Včasih se sicer laično uporablja ime *Kozjak* za celotno pogorje do Dravograda, vendar je primerno le za vzhodni del do Remšnika. Ime Kobansko pa so vzdeli Kozjaku Pohorci, in sicer po kobanici-ogrinjalu iz lubja, a domačini ga neradi slišijo. *Kozjak* je bil zlasti do druge polovice 19. stoletja izpostavljen močnemu nemškemu vplivu. Organizacija *Südmarka*, ustanovljena za širjenje nemškega prostora, je odkupovala posestva za nemške kmete. Gospodarsko so bili ti predeli pred prvo vojno usmerjeni na severno stran, kjer so bila večja naselja (Arvež, Lučane, Ivnik). Po vojni so se Avstriji potegovali, da bi *Kozjak* pripadel Avstriji, dokončno je bila meja določena šele 1921. leta. Zasluge za ohranitev slovenstva (Duh je dobil naziv Windische Festung) so imeli posebno prizadevni učitelji, tako Alojz Majcen in Ivan Robnik. – Med obema vojnama so si ljudje iz revščine pomagali s tihotapljenjem, a čez mejo so spravljali tudi partijsko literaturo in komuniste. O revščini in praznovorju v 20. stoletju govori knjižica Josipa Jurančiča *Iz šole za narod* (1930). Pisec je učiteljeval na Remšniku, a bržkone so podobne razmere bile na celotnem *Kozjaku*. Leta 1944 pa do osvoboditve je na *Kozjaku* deloval Lackov bataljon oziroma odred. O razmerah na *Kozjaku*, o pomoči in vključevanju domačinov v partizansko gibanje, o akcijah, delovanju tehnike pripoveduje knjiga organizatorja partizanstva na *Kozjaku* – Franca Zalaznika *Leona Dolga in težka pot 1941–1945*, in sicer njen drugi del *Dnevnik s Kozjaka* (Obzorja 1963).

Duh na Ostrem vrhu predstavlja jedro raztresenih kmetij. Pri nekdanji kapelici so se v 16. stol. ob večerih zbirali skakači k svojim obredom. Protireformatorji so to versko sekto zatrli, kapelico pa požgali. Sedanja večja cerkev sv. Duha iz druge polovice 17. stol. je doživela poznobaročno predelavo, ob koncu 17. stol. pa je dobila še obrambno obzidje. V leposlovni obliki je življenje na *Kozjaku* pred drugo svetovno vojno in med njo (od 1937 do 1944; tihotapstvo, izdajstvo, partizansko gibanje) opisal Anton Ingolič v romanu *Čovek na meji* (1952). Junak romana Štefan Hleb je doma z osamljene kmetije Visole, ki jo je pisatelj postavil ob mejo zahodno od Duha. Po njegovih besedah pa mu »ni šlo le za prikaz življenja ljudi ob meji, pač pa tudi in predvsem za človeka, ki živi na meji dobrega in zlega, ki se išče in se najde šele po dolgotrajnih notranjih bojih in pretresih« (Moje pisateljevanje). – Duh je povezan z ubojem Djure Djakovića, organizacijskega sekretarja CK KPJ, in Nikole Hečimovića, sekretarja Rdeče pomoči. Ubita sta bila 1929 v Šelovi grapi vzhodno od Duha. Do leta 1949 sta bila pokopana na vaškem pokopališču (spominska plošča na nekdanjem grobu). Pod cerkvijo sta njuna doprsna kipa. Njuno zadnjo pot je leposlovno obdelal Ivan Potrč v *Zločinu* (1955). V šoli je pregledno urejena spominska razstava o obeh revolucionarjih in o Lackovem bataljonu. (Glej tudi knjižico *Kozjak* v zbirki Spomeniki delavskega revolucionarnega gibanja in narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji.)

Na desnem bregu Drave tik nad železniško progo je graščina *Fala*. V počitnicah 1878 in 1879 je bil tu bogoslovec Anton Aškerc kot domači učitelj v družini grofa Zabea. V konteso Pio se je brezupno zaljubil. »Težo socialne razlike je spoznal v dvojni meri, ko je občutil, da se ji mora z molkom odpovedati« (M. Boršnik). Mogoče je prikrit odsev te tihe ljubezni v pesmih *Madona*, *Poroka* in *Najlepša pesem*. – Iz vasi *Fala* je bil doma in tu je živel slikar Alojz Šušmelj, ki je pred vojno v 30 linorezih Kobanskih motivov upodobil svet in ljudi s *Kozjaka*. Leta 1942 so ga ustrelili Nemci. O slikarju, zlasti

o motivih in vzdušju na njegovih slikah, pripoveduje novela Anton Ingoliča *Peter* je še vedno med nami (Izbrani spisi 10, Jesenske disonance).

Na Fali – ki je dobila ime po brzicah na Dravi – je bila še pod Avstro-Ogrsko zgrajena prva hidroelektrarna na Dravi. Dokler je bila še edina, so še lahko pluli splavi skozi pretočni kanal. Prvi splavi so bili na Dravi že v 14. stol., zadnji decembra 1941. Do druge svetovne vojne je bilo ob reki 45 pristavov. Splave so spremljali čolni-rance, razen splavov pa so les, sadje in drugo prevažali tudi v plitvih, širokih ladjah – šajkah, in to do nastanka železnice 1863. (Podroben in zanimiv opis splavarstva na Dravi: Miloš Štubler, *Nekaj o rancah in flosariji v pohorskem Podravju*, Kmečki glas 1969.) – Med dravske splavarje se je 1937. leta s ponarejeno splavarsko legitimacijo za tri tedne »vrnil« pisatelj Ingolič in kasneje opisal življenje splavarjev pa lastnikov splavov ter lesnih trgovcev v romanu *Na splavih* (1940).

Pri Fali se bregovi Pohorja in Kozjaka skoraj povsem približajo – začenja se Brezenska soteska.

Ob cesti, ki se odcepi proti Lovrencu na Pohorju, je *Puščava* s cerkvijo, ki so jo v 17. stol. v pozno-renesančnem oziroma zgodnjebaročnem slogu dali sezidati benediktinci iz Št. Pavla (opis glej v knjigi M. Zadnikarja, *Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti I*, tudi v cerkvi je nazoren opis stavbe in njene zgodovine). V zvezi s to cerkvijo je pripovedka *Romanje v Puščavo* (Jože Tomažič, *Pohorske legende* 1944).

Pri jezu sedanje hidroelektrarne *Ožbalt* so imeli partizani urejen prevoz čez Dravo (Na desnem bregu Drave je spominsko znamenje, dobro vidno z vlaka.)

Pri Podvelki se odcepi cesta v *Ribnico na Pohorju*. Tu sta na prelomu stoletja živela zanimiva literarna samorastnika brata Peter in Filip Miklavc. Njuna rojstna hiša je stala zunaj vaškega jedra, v zaselku Orlica (desno od ceste Ribnica–Radlje). Leta 1956 so Petru vzdali spominsko ploščo v takrat še stoječo hišo; zdaj stare hiše ni več, poleg je nova, plošča pa spravljena. Starejši brat Peter Miklavc (1859–1918) se ni mogel šolati, domačo kmetijo je prepustil mlajšemu, sam pa se preselil v Javšnikovo kočjo in se kljub številni družini posvetil učenju in pisanju. (Javšnikova kočja še stoji v zaselku Hudi kot levo ob cesti Ribnica–Radlje.) Kot samouk se je učil slovanske jezike, najprej slovaščino in češčino. V njegovo kočijo so prihajale revije iz širnega slovanskega sveta – Srbije, Slovaške, Češke, Poljske. On pa je iz svoje pohorske samote pošiljal članke o naših literarnih, zlasti pa narodnostnih in šolskih razmerah v češke, a tudi poljske in ruske liste, s slovanskimi zadevami pa je seznanjal slovenske bralce. Z vsó vnmemo se je lotil prevajanja, predvsem iz poljščine. Prevedel je vsa pomembnejša dela H. Sienkiewicza. Pisal je tudi originalno leposlovno prozo pod psevdonimom Podravski (zgodovinska povest *Tlačanje*, avtobiografska *Pod slamnato streho*). Kritike njegovega jezika, ki ga ni imel priložnosti kultivirati, so ga močno prizadele, pa je tožil o »kranjski oholosti«. V domačem kmečkem okolju je ta svojevrstni mož veljal pač za čudaka. Božidar Borko ga je imenoval »prvega slovenskega poklicnega prevajalca in najoriginalnejšo osebnost v vrstah slovenskih književnikov ob koncu prejšnjega stoletja,« in še zapisal, da je njegova »življenjska drama menda edinstvena v zgodovini slovenske književnosti«. Pokopan je na ribniškem pokopališču (na levi strani malo pod križem sredi pokopališča). Napis na grobu pravi: »Tukaj počiva samorastnik Peter Miklavc-Podravski – pisatelj in prevajalec slovanskih literatur ... « Petrov brat Filip Miklavc (1863–1910), ki je prevzel domačo kmetijo namesto brata, je bil prav tako literarni samorastnik. Po bratovem zgledu se je tudi on učil slovanskih jezikov, predvsem češčine. Pisal je gospodarske članke, zbiral po Pohorju ljudsko blago in v Domu in svetu objavil dve povesti: *Kamenar* (1897) o življenju v kamnolomu pohorskega granita pod Veliko Kopo in *Roža in trn* (1899) iz kmečkega življenja. Še danes tehten je njegov spis *Ribnica na Pohorju* (DS 1899, psev. L. Vrhovski). Zanimiv je tu opis domačega narečja, ki ga je proučeval, zlasti je zbiral izraze. Tako ugotavlja, kako besede kažejo, katera obrt na tem področju je bila domačega, katera tujega izvora (mlinarji, žagarji in tkalci imajo skoraj za vse predmete domače izraze, kovači, mizarji in čevljarji pa uporabljajo nemške).

Med obema vojnama je bil v Ribnici kaplan Jože Lampret. Ta je v Dejanju 1938 objavil razpravo *Tvarno-duhovna struktura župnije Ribnica na Pohorju*. To je temeljita analiza duržbenih, gospodarskih, moralnih in političnih razmer v vasi, podprta s številkami. Pisec izpodbija mnenje o »romantičnosti« pohorskega življenja. – V Ribnici se je izteklo življenje igralca Staneta Severja. Na hiši nasproti cerkve je plošča z napisom: »V tej dvorani je 18. decembra 1970 zadnjikrat nastopil veliki slovenski igralec Stane Sever s Krotkim dekletom Dostojevskega in tako sklenil svojo umetniško in življenjsko pot.« Vsako leto na ta dan obude v Ribnici spomin na igralca.

O podružnični cerkvi svetega Lenarta pri pokopališču je ljudska domišljija spletla pripoved, češ da je nekje za njo v zemlji kovač, ki razbija ob svetih večerih, in da so tam skriti zlatniki, in če močno stopiš na tisto mesto, zadoni. Podkev za oltarjem pa je povezana s pripovedko o Turkih.

O nastanku Ribniškega jezera pravi pripovedka, da je bilo prvotno na vrhu Uršlje gore. Ko pa so tam sezidali cerkev, je zvon pregal povodnega moža – jezernika, zato se je z jezerom vred preselil na Pohorje.

(Nadaljevanje in konec v prihodnji številki)

Božena Orožen

Gimnazija v Celju

Ocene in poročila

Literatura, gledališče, kulturna zgodovina

(Filip Kalan, Živo gledališko izročilo. Cankarjeva založba, Ljubljana 1980. 372 strani.)

Znani in priznani teatrolog in sploh gledališki človek Filip Kumbatovič-Kalan je besedila, zbrana v tej knjigi, večinoma že objavljajal med leti 1955–1975 v raznih mednarodnih teatroloških glasilih oziroma z njimi sodeloval pri simpozijih. To se Živemu gledališkemu izročilu kar vse počez pozna. Ker so besedila nastajala vsako zase, se nekatera dejstva, ugotovitve in stališča ponavljajo. Tudi številni kulturnozgodovinski podatki so že splošno znani, vendar je treba upoštevati, da hoče pisec z gledališčem v specifičnem južnoslovanskem kulturnem prostoru seznanjati mednarodno občinstvo.

Z veliko idejno zagnanostjo in erudicijo, z živahno polemичnostjo, včasih kar z esejistično plastično besedo, se trudi dokazati dve reči: da naše gledališko izročilo presega lokalni pomen in da je bogato z deli, ki še danes pomenijo gledališki izziv. Kalan zato vključuje razvoj južnoslovanskih gledališč v evropsko gledališko zgodovino. Zlasti ga zanimajo teaterski žanri in uprizoritveni stili, gledališki centri njihovega širjenja v posameznih obdobjih, privzemanje, izvirno preoblikovanje ali celo anticipacija evropskih gledaliških tokov na kulturno heterogenem južnoslovanskem prostoru, zanima ga socialno življenje gledališča (uprizoritvene okoliščine, publika, vezanost na določen sloj ali razred, odvisnosti od ideologij ipd.). Kot sam pravi, uporablja pri tem »historično-kritično metodo primerjalne raziskave« in pojmuje evropsko kulturo kot »organsko celoto«.

Vendar pa Kalanova raziskovalna optika ni strogo zgodovinska, kot tudi Živo gledališko izročilo še ni in noče biti nekakšna jugoslovanska gledališka zgodovina, čeprav se začenja z zgodnjo renesanso in gre prek baroka in razsvetljenstva do romantike in novejših časov. Za dosledno zgodovinsko manjka razvojne izčrpnosti in obsežnejše »zaloge« gledaliških pojavov. Avtor pač gleda na to, kaj je od te tradicije danes še živo, uprizorljivo, sporočilno. Ta selektivna, teatersko kritična optika se najjasneje pokaže, ko razpravlja o slovenskih čitalnicah in o prizadevanjih Zoisovega krožka prek Mahničeve in Kreftove igre, ne pa morebiti na primarnem zgodovinskem gradivu.

Še na nekaj stvari je treba opozoriti ob Kalanovi knjigi. Zgodovina sodobnega evropskega gledališča od Antoina, Appie, Craiga, ruskih modernistov, francoskega kartela in drugih naprej, vsebuje neko temeljno misel in hotenje: da bi gledališče umeli kot avtonomno, od literature nikar nujno odvisno umetnost. Tašno hotenje je razvilo tudi svojo znanost – teatrologijo. Vendar kljub temu, da je Kalanu gledališče »audiovizualni pojav«, da se ljubeče in slikovito, nadrobno loteva analiz gledališkega značaja (tj. mizanscenskih, scenskih, igralskih prvin izraza, uprizoritvenega stila, postopkov, okoliščin in organizacije) posameznih besedil, njegova teatrološka zgodovina v metodi ostaja še preveč odvisna od literarne in kulturne zgodovine. To se na primer vidi že pri periodizaciji. Res pa je, da kljub temu, da predmet teatrološke raziskave (tj. diahroni in sinhroni vpogled v oblikovanje različnih gledaliških poetik, shem, kanonov, klišejev, njihove medsebojne odvisnosti in zunajteatske motiviranosti) še ni opredeljen popolnoma »sensu stricto«, daje Kalanova knjiga naši kulturni, umetnostni in li-

terarni zgodovini marsikaj provokativnega v razmislek. Ena stvar je že ta, da s polemično ostrino razbija razne fame in mite, ki so jih spletle nacionalne literarne zgodovine okrog gledališko povsem nefunkcionalnih dramskih besedil (Gunduličev primer; številni romantični pisci). Še važnejše pa je, da je pokazala na neko organsko, samosvoje zorenje, ki smo ga bili doslej vajeni gledati kot nekakšen privesek h kulturni oznaki obdobja ali k osvetlitvi posameznih besedil. Za literarno vedo (teorijo in zgodovino) pa daje še poseben izziv. Nujno bo namreč treba obravnavati dramatiko v povezavi z njenim gledališkim udejanjanjem, kar nam omogoča razumevanje določenih tekstovnih postopkov, ki so implantat čisto gledališkega značaja in izhajajo iz zunajliterarne tradicije (npr. pustne igre, pasijonske procesije, t. i. pavlihiade idr.), prav tako pa se polna funkcionalnost dramskega besedila razvije šele v socialnem življenju gledališča.

Marko Juvan
Ljubljana

Dušan Moravec, Slovensko gledališče od vojne do vojne.

Cankarjeva založba. Ljubljana 1980, 492 str.

Knjiga Dušana Moravca Slovensko gledališče od vojne do vojne je skrbna in natančna informacija o gledališkem utripu med obema vojnama.

France Koblar 1964 v uvodu svojih zbranih kritik v knjigi Dvajset let slovenske drame še ugotavlja, da zaključene zgodovine slovenskega gledališča še nimamo. Deset let pozneje Cankarjeva založba izda knjigo Dušana Moravca Slovensko gledališče Cankarjeve dobe. Knjiga Slovensko gledališče od vojne do vojne je nadaljevanje prejšnje, obe pa sta prvi celoviti zgodovini slovenskega gledališča teh dveh obdobj.

Ljubljanskemu, kot osrednjemu slovenskemu gledališču, enemu izmed redkih jugoslovanskih, ki je bilo »prevzeto v popolno in neposredno državno upravo«, je namenjeno v knjigi največ prostora. Strnjeno spremljanje življenja ljubljanskega gledališča od obnove starega, poddržavljenja, iskanja novega v teatru, prekine avtor z letom 1926 – z obdobjem gledališke krize. Svojo pozornost zdaj nameni tržaškemu gledališču in njegovi pomembni narodnostno kulturni vlogi. S požigom slovenskega kulturnega doma v Trstu in z zatonom tržaškega se preselimo med začetke ustanavljanja mariborskega gledališča – avtor razkrije celotno podobo njegovega delovanja v

obdobju od 1919 do 1930. Še enkrat se v posebnem poglavju vrnemo k mariborskim gledališkim deskam (Drugo mariborsko desetletje), vse drugo je namenjeno preučevanju ljubljanskega, nekaj več prostora zavzame le oživljanje bogate tradicije celjskega gledališča. Kar nekam preskopo je v poglavju Drugo mariborsko desetletje prikazano pomembno ustvarjanje Frana Žižka v Mariboru, kjer je 1938 ustanovil »Neodvisno gledališče« (npr. gostovanja s farso Burka o jezičnem dohtarju v okolici Maribora in Ptuja niti niso omenjena) in nadaljnje njegovo delovanje v Ptuj – lastna dramatizacija Desetega brata, njegove režije Lepe Vide, Matička, Cajnkarjeve Nevarne igre itd. V sezonah 1938/39, 1939/40, ko je vodil ptujsko gledališče – ne pomeni samo velike podpore slovenstvu v težkih trenutkih pred drugo svetovno vojno, ampak tudi velik umetniški vzpon ptujskega gledališča in izziv takratnemu institucionaliziranemu meščanskemu gledališču, ki se je v tem času izgubljalo v povprečnosti. Skromen delež v knjigi zavzema ljubiteljska gledališka kultura in to namerno; rezultati iskanja amaterskih gledaliških skupin so bili preveč malenkostni, »domala na vse odre so se vračale zmeraj iste, zmeraj enako uprizorjene veselice in manj zahtevna dramska besedila«. Več prostora je namenjeno le Delavskemu odru iz Ljubljane, naprednemu in posebno po letu 1932 izrazito proletarskemu odru. Pretežno so uprizorjali drame z delavsko tematiko (Čufar – Pesem fabriških težakov), za tisti čas zelo revolucionarno pa je izzvenela predstava Hlapca Jerneja pod vodstvom Ferda Delaka (podobno tudi Hlapci, ki pa niso doživeli uspeha, nemara tudi zato, ker je Cankarjev tekst, zgledujoč se po takratni modi, Delak samovoljno preoblikoval z utemeljitvijo, da mora odrska predstavitev biti na vsak način drugačna kot pisateljeva). Že iz te skromne ponazoritve lahko vidimo, kako v korak s časom so šla gledališka prizadevanja (seveda ne vsa) skupaj z željo, kar najbolj približati se umetniškemu nivoju drugih evropskih gledališč. Kljub nekaterim poskusom tako revolucionarno napredne vloge niso mogla igrati profesionalna gledališča, državno oko je budno pazilo na katerokoli proti državnemu sistemu naperjeno ost.

Ob potrebni seznanitvi o poslovanju – financiranju, težavah v tehnično slabo opremljenem gledališču, trudu, ki so ga entuziasti morali vložiti, da je slovenski narod sprevidel potrebnost in nujnost za ustanovitev in razvoj slovenskega gledališča, v teatru, kjer narod potrjuje in pridobiva samozavest, da se lahko postavi ob bok kakšnemu drugemu močnejše razvitemu evropskemu gledališču – predstavljajo vprašanja okrog sestave repertoarja eno osrednjih tem v knjigi. Že kmalu po prvih uprizoritvah se je pojavilo

v repertoarni politiki slovenskega gledališča vprašanje, v katero smer nadaljevati – poslušati in ustreči okusu preprostih množic z lahkotnimi deli ali pa poseči med umetniško zahtevnejše tekste in dvigniti umetniško raven gledališča. To vprašanje se je razvilo v pereč problem, ki je peljal v finančno in umetniško krizo z viškom v letih 1927–1928, še posebno ob seznanitvi z modernimi dramskimi tokovi, češkim teatrom, ob gostovanju ruske emigrantske skupine Muratova in Moskovskega hudožestvenega teatra. Gostovanja ruskih gledališčnikov so seznanila občinstvo in slovensko gledališče z rusko dramo, s to sta jih seznanjala tudi Šest in Golia, ki sta imela priložnost поблиže spoznati rusko gledališče. Šest je pogosto obiskoval tudi evropske gledališke prestolnice in tako gre njemu med drugim tudi zahvala za seznanitev s češkim teatrom (Čapek, Langer). Klasična gledališka dela so šele prodirala na slovenski oder (tri nemška, tri francoska in Šestovih sedem uprizoritev Shakespeara v tem obdobju – 1920–1926), medtem ko so nekatera sodobna dela že zelo kmalu po nastanku ugledala luč sveta na našem odru (Benavente: Roka roko umije, Vildrac: Ladja Tenacity, Pirandello: Šest oseb išče avtorja). Tako lahko o prvem obdobju slovenskega gledališča 1920–1926 govorimo samo kot o prehodnem, kot pravi Moravec, šele s poenjanjem gledališke krize, od leta 1929, govorimo o gledališču kot o teatru večjih umetniških kvalitet, teatru, ki se vse bolj krepi ob prizadevanjih novih generacij, ob srečevanju (da omenim samo nekatere) z Ibsnom, Bulgakovom, O'Neillom, z vedno novim Hamletom in Cankarjem, novostmi Ferda Kozaka, Cajnkarija, Gruma, Krefta...

Gledališki delavci so prikazani žal prevečkrat zelo skopo in biografsko, le pri nekaterih avtorju uspe nakazati njihovo ustvarjanje v nekaj vrsticah. Bolj je razčlenjen pomen posameznikov za razvoj slovenskega gledališča, ki pa je skrit med kopico podatkov in ga moramo večkrat sami izluščiti.

Gledališka kritika, ki zajema dobršen del knjige, predstavlja enega najpomembnejših dokumentov gledališkega ustvarjanja v takratnem času. Kot nekje med tekstom avtor sam omenja, si lahko edino s primerjanjem različnih mnenj ustvarimo čimbolj verno predstavo o umetniški kvaliteti slovenskega gledališča. Filmska tehnika je bila še v povojih, zapisevalcev zvoka ni bilo veliko – najotiplivejših dokazov o umetniški ravni slovenskih gledališč takorekoč ni, zanesti se je treba na pričevanja, kritiko, gledališke liste, fotografije.

Žal je kljub temu možna le približna predstavitev tistega, kar se je nekoč dogajalo. Porodi se

pomislek (morda tudi zagovor avtorjevega pristopa), če bi ob oteženih raziskovalnih pogojih lahko bil prikaz slovenskega gledališča v tem času sploh drugače predstavljen.

Knjiga s toliko podatki, zbranimi na enem mestu, zbranimi s skrbjo, ljubeznijo, v zbiranje in urejanje katerih je vloženo dolgotrajno delo, predstavlja eno temeljnih del pri spoznavanju razvoja in zgodovine slovenskega gledališča. Upajmo, da bomo lahko zagledali na policah knjigarn še tretji del slovenske gledališke zgodovine, ki bo spregovoril tudi tako popolno o slovenskem gledališču med NOB in po njem vse do danes.

Miha Javornik
Ljubljana

Božica Kitičič, Literarna ustvarjalnost Andreja Hienga

(Slovenska matica v Ljubljani, 1980, 155 strani;
Razprave in eseji 23)

Nekako ob istem času, ko je izšel novi Hiengov roman Obnebeje metuljev, je prišla na dan tudi knjiga o Hiengovi dosednji literarni beri (vključno do Izgubljenega sina). Napisala jo je hrvatska slovenistka Božica Kitičič, prevedel pa Janez Rotar. Avtorica se je odločila za interpretacijsko metodo in dokaj disciplinirano osredotočila svojo pomensko analizo okoli nekaterih zanj poglavitnih problemov Hiengove literature: krivde, »usodnega roba« (med zavestnim in podzavestnim, racionalnim in iracionalnim, »normalnim« in »blaznim«) in nasilja. Težko bi oporekli, da ti idejni kompleksi niso bistveni za Hiengovo literaturo, narobe, dodali bi še, da podobno usmeritev zasledimo pri večini boljše modernistične literature. S tem seveda opredeljujemo tudi Hiengov opus za boljše modernistično literaturo.

Da so pri analizah ostale nekatere stvari in dela ob strani, nas ne more zelo motiti, saj se Hienga kdo drug lotil drugače in poudaril sedaj manj odkrite ali slabše razčlenjene prvine. Vseeno pa zabeležimo, da jo je pri Kitičičevi zelo slabo odnesel npr. Orfeum (po mojem mnenju najboljši Hiengov roman), za katerega avtorica očitno ni našla primerne interpretacijskega ključa. Motilo jo je, da ga ni mogla trdneje uvrstiti ob druga Hiengova dela. Njegovo različnost (od drugih Hiengovih del) je neumestno povezala z manjšo uspešnostjo tega romana. Na str. 121 celo pravi: »Zdi se, da gre za ustvarjalni nesporazum.« Pre-

senetljivo je tudi, da Kitičičeva ne najde zveze med naslovom romana in podnaslovom (Poročilo o nekem gledališču) ter zgodbo o Mili. V delu gre najbrž za širše pojmovanje gledališča – za teater sveta, eksistence (in novega doživetja tega sveta in eksistence) in ne le za razmeroma igrive obrobne spopade med tradicionalisti in modernisti v gledališču slovenskega mesta (prim. ob tem delu problemsko nenavadno sorodno Jovanovičovo dramo Igrajte tumor v glavi in onesnaženje zraka). Mimogrede še to, da prevajanje naslova Orfeum (ponekod v tekstu) z Orfej nikakor ni primerno, saj gre v enem primeru za obče in v drugem za lastno ime.

Svojo razpravo je razdelila Kitičičeva v 3 večja poglavja; I/ Novele / a/Krivda – 1/ Geneza krivde, 2/ Analiza medčloveških odnosov, 3/ Kategorija naključja; b/Usodni rob – 1/ onkraj zavesti, 2/ Omajana predmetnost, 3/ Nekateri literarni postopki), II/ Drame / a/Nasilje, b/ Neprilaščeno osvojeno, c/ Tragični junak/, III/ Roman kot mozaik možnosti / a/Kompozicija romana, b/ Pripovedovalec-komentator, c/ Metoda konfrontiranja, d/ Motivika/. Najpodrobneje se je lotila vseh problemov v 1. poglavju /Novele/, ki obsega okoli 90 strani, medtem ko imata 2. in 3. poglavje skupaj le okoli 60 strani. Avtoričino izhodišče, s katerim upravičuje omenjeno ne/sorazmerje, je, da drame in romani pravzaprav le nadaljujejo ali dopolnjujejo svet Hiengovih novel. S tem ostajajo drame in romani v nekakem podrejenem, odvisnem položaju, kar pa ni posrečeno glede na bolj ali manj izrazito samostojnost in samosvojest Hiengovih tovrstnih del.

Razlika med svetom Hiengovih novel in dram (ter romanov) je večja kot sorodnost. Medtem ko gre v novelah za poglobljene psihološke zgodbe malega (zasebnega) sveta, se preselimo v dramah (večinoma) na veliki oder sveta: v zgodovino, politiko, spopade posameznika (npr. umetnika) s sistemom. Šele ko je Hieng izčrpal spopade večjih, zunanjih dimenzij, se je v drami preusmeril v sodobno meščansko sobo (Izgubljeni sin).

Avtorica se kljub čestim Hiengovim evropskim motivnim sklopom ni odločila za primerjalne posege (le bolj mimogrede je ob romanu Orfeum omenjen Kafkov Proces). Vendar ves ta zgodovinski, evropski, arhetipski svet (Lažna Ivana, Cortes, El Greco, Goya, Izgubljeni sin) kaže na izrazitejšo evropeizacijo slovenske literature in Hiengove posebej (ne le tematsko, ampak tudi s pretenzijami kvalitete). Pri dramah se Kitičičeva ukvarja le z vsebinsko, pomensko analizo, formo pa pušča ob strani. Pri romanu se loteva tudi zgradbe, zlasti jo zanima značilnost Hiengovih romanov glede na moderno (modernistično) romanopisno prozo.

V sklepni besedi na str. 152 Kitičičeva ugotavlja: »Podoba sveta je v Hiengovih besedilih zgrajena na sledečih stalnicah:

- a) izbira tematike (usmerjenost k etičnim vprašanjem),
- b) problem krivde,
- c) vloga podzavesti,
- d) destrukcija časovne kategorije,
- f) (najbrž e!?) spreminjanje perspektive ali zornega kota.«

Razprava Kitičičeve o Hiengu je pisana zanimivo, nasploh je tehtna in dovolj sugestivna, tako da manjše bele lise ne motijo. Bolj pa moti prečesto poskakovanje tiskarskih skratov po tem tekstu, ki ga sicer priporočamo ljubiteljem novejših slovenske književnosti.

Andrijan Lah
Ljubljana

Nova jezikovna vadnica za osnovno šolo

(France Žagar, *Naš jezik 6, Mladinska knjiga, Ljubljana 1980, 155 strani*)

Naš jezik 6 je že tretja osnovnošolska vadnica istega avtorja. Kaže, da se je avtor v nekaj letih v pisanju učbenikov izpopolnil in dosegel dokajšnjo stopnjo zrelosti. Vadnica Naš jezik 6 se odlikuje po zanimivih izhodiščnih besedilih, funkcionalnih likovnih ponazoritvah in po postopnem vodenju učnega procesa (od primerjav preko analitičnih pogovorov do utrjevalnih vaj). Vendar ni naš namen, da bi vadnico samo hvalili, ampak da jo pregledamo z vidika šolskega prak-tika.

Najbolj izviren del vadnice je sporočanje. V Našem jeziku 6 je prevladalo primerjanje umetnostnih in neumetnostnih besedil; na zunaj se kaže tudi z vzporednim tiskanjem sestavkov. Tri poglavja so posvečena pripovedovanju, nadaljnja tri opisovanju, dve pa poslovnemu dopisovanju. Seveda poučevanje oblik sporočanja ne bo rodilo uspeha, če ga ne bo spremljalo sestavljanje spisov. Samo s temeljitim delom bomo lahko naredili premik od zloglasnega šolskega leporečja in fraziranja k stvarnemu in argumentiranemu sporočanju.

Zanimiv napredek je opazen tudi v skladnji. Poleg stavčne analize so se v vadnici močno uveljavile pretvorbe odvisnikov v navadne stavčne člene in obratno. V nasprotju s tradicijo je večinoma na prvem mestu odvisnik, na drugem pa navadni stavčni člen; menda je to zaporedje zato, ker je glagolsko izražanje bolj vsakdanje kot glagolniško (*zanimima me, kaj meniš / zanima me tvoje mnenje*). S temi pretvorbami se torej suho gramatiziranje spreminja v koristne upovedovalne in pravopisne vaje.

Odkrito pa priznajmo, da nas nova strokovna izraza poved in stavek pri učnem delu še vedno večkrat spravljata v zadrego. Res se čudimo, kako smo včasih brez občutka protislovja razlagali: *Na koncu stavka stoji pika, vprašaj ali klicaj. Med glavnim in odvisnim stavkom stoji vejica.* Zdaj vemo, da gre v prvem primeru za poved, v drugem pa za stavek. Omahujemo pa vendar med izrazi enostavčna poved in stavek, velelna poved in velelni stavek ter strokovno govorimo o povedih, poljudno pa o stavkih.

Bolj komplicirana kot obdelava sporočanja in skladnje je obdelava oblikoslovne jezikovne ravni. Verjetno je prav, da je na več mestih zgrajen most med pogovornim in zbornim jezikom, npr. *Kaj ste rekla, tovarišica? – Kaj ste rekli, tovarišica?* Prav je tudi, da imajo prednost sodobne jezikovne oblike (*govore/govorijo, gredo/grejo, izbran je za vodja/vodjo, njegovi a/aji, vrhovi gora/gor, delam laže/lažje*). Najbrž je tudi smiselno, da otroci, posebno deklice z imeni Karmen, Nives, Malči, Suzi, spoznajo sklanjanje s končnico –Ø. Vprašanje pa je, če je res potrebno osnovnošolskim otrokom predstavljati tudi zelo redko ničto sklanjanje v srednjem spolu (*dobro jesti, polno dobrega jesti*). Nekateri učitelji nasprotujejo novi razvrstitvi slovnčnih števil (*ednina, množina, dvojina*), češ da štejemo *ena, dve, tri*. Ugovarjamo jim lahko s tem, da jezikovna dejstva kažejo, da je dvojina odcepljena od množine

(*drži z rokami – z obema rokama, ima tri otroke – dva otroka*).

Zaimke je po novem razdeljen na slovnčne vrste in pomenoslovne razrede. Predstavitev je v našem jeziku 6 nekoliko enostavnejša kot v Toporišičevi Slovenski slovnici, vendar je še zmeraj spominsko težko obvladljiva. Simpatično je, da so s to razdelitvijo samostalniški zaimki tesneje povezani s samostalniki, pridevniški zaimki pa s kakovostnimi, vrstnimi, svojilnimi in števnimi pridevniki. Kočljivo pa je, če so roditeljski svojilni zaimki (od) *tega*, (do) *nekoga*, (od) *vsakogar* res pridevniški zaimki, saj so vendar na desni strani odnosnice, ne pa na levi kot druge pridevniške besede. Po drugi strani pa pri samostalniških zaimkih manjkajo konverzivni kazalni zaimki (*ta* je bil, *to* je bilo), saj nastopajo v vlogi golih osebkov ali predmetov. Nekateri učitelji kritizirajo tudi nova strokovna izraza za podspol: *človeško* (*kdo*) in *nečloveško* (*kaj*), češ da vzbujata neprimerne asociacije, in predlagajo izraze: *osebno* in *neosebno*; vendar sta ta dva izraza že preveč obremenjena z jezikoslovnimi pomeni (osebni zaimke, 1., 2., 3. oseba).

Pozornemu učiteljskemu očesu ne uide še ena didaktična nedoslednost. Nove klasifikacije besednih vrst niso sprožile tudi ustreznih premikov v besedni analizi. Tako ravnanje se pri pouku hitro maščuje, saj znanje, po katerem učenci niso vprašeni, v najkrajšem času utone v pozabo.

Kljub naštetim kritičnim pripombam pa lahko rečemo, da je Naš jezik 6 vzoren osnovnošolski učbenik. Stroga sistematičnost, dajanje prednosti sodobnim jezikovnim oblikam in visoka stopnja operacionalizacije učenja delujejo osvežilno na našo šolsko prakso. Številne in raznovrstne vaje pa omogočajo lahkotno, razgibano in živahno učno delo.

Marjan Cedilnik
Ljubljana

Zborovanje o leksikologiji in leksikografiji

Od 3. do 5. decembra 1980 je bilo v Beogradu jugoslovansko strokovno zborovanje, posvečeno vprašanju slovarstva in besedoslovja. Organizatorji so bili beograjski Inštitut za srbohrvaški jezik, Inštitut za južnoslovanske jezike novosadske Filozofske fakultete, oddelek za južnoslovanske jezike beograjske Filološke fakultete, oddelek za jezik in književnost SANU in Matica srbska. Naslovni temi sicer zajemata sorazmerno ozek del jezikoslovja – k čemur pa je treba dodati, da slovarstvo in besedoslovje v nekem pogledu zajemata vsa slovnična poglavja od glasoslovja do skladnje pa tudi pravopis in pravorečje – vendar sta bile vsebinsko in problemsko tako razčlenjeni, da so se morali zborovalci razdeliti na tri ločene skupine: v splošno, kjer je prevladovalo slovarsko pomenoslovje sodobnih jugoslovanskih jezikov, v narečjeslovno-imenoslovno ter v skupino za zgodovinsko slovarstvo.

Uvodna skupna predavanja so – razen dveh – obravnavala dosežke povojnega slovarstva. Srbi imajo popolni šestzvezkovni razlagalni slovar sodobnega jezika, z izdajo slovarja, ki naj bi zajel kolikor mogoče izčrpno ves besedni zaklad srbohrvaščine, pa so prišli do 10. knjige, to je opravili so tretjino predvidenega dela. Prvi slovar so začeli delati skupaj s Hrvati, vendar so ti zaradi načelnih jezikovno-narodnih pomislekov sodelovanje po drugi knjigi (1967) pretrgali in delo pod silo razmer sploh ustavili, tako da zdaj nimajo doma narejenega slovarja sodobnega jezika. Končali pa so Hrvati svoj tezafrusni (zakladni) slovar v 23 knjigah in začenejo delati – kot dopolnilo tega – kajkavski zgodovinski slovar. Njihov veliki, skoraj sto let izhajajoči slovar (1880–1976), pri katerem je kot glavni urednik krajši čas sodeloval tudi Matija Valjavec, je seveda v mnogotero neizenačeno, toda nedvomno epohalno delo. Tudi Slovenci so dolgo časa mislili na izdajo takega slovarja, vendar se zdi odločitev, da napredujejo z manjšimi, toda urnejšimi koraki, boljša. Po mnenju Martina Ahlina, ki je govoril o sodobnem slovenskem slovarstvu, je le-to /in slovensko slovničarsko jezikoslovje/ sredi šestdesetih let prešlo na novo, kakovostno višjo stopnjo. Glavni makedonski problem je, kot kaže, ustvariti trdnejšo zavest o vzorčnih narodno-reprezentativnih sredstvih jezika. Najboljša izhodišča za to so narečja, zato načrtujejo poleg enozvezkovnega slovarja sodobne makedonščine

ne tudi slovar makedonskih narečij in slovar ljudskega pesništva.

Poleg navedenih osrednjih slovarskih del nastajajo v velikih slovarskih središčih tudi slovarji, ki bodo zajeli začetno knjižno stopnjo narodnih jezikov: srbsko, hrvaško in makedonsko različico starocerkvenoslovnanščine oziroma slovar jezika slovenskih protestantov; v Sarajevu delajo s pomočjo računalnikov avtorski slovar, ki bo zajemal jezik Petra Kočiča; začelo se je tudi zbiranje gradiva za slovar vojvodinskih narečij; Srbi bi radi ob zadnjem klasičnem popisu prebivalstva (1981), ki bo še neposredno vseboval primke, naredili priimkovni slovar; Mate Šimundić pa ima v veliki meri pripravljen slovar osebnih imen hrvaškega ali srbskega jezika, itd.

Ob tem je potrebno pripomniti dvoje.

1. Tako za delanje slovarjev kot za proučevanje preteklosti potrebujemo temeljito bibliografijo slovenskega praktičnega in teoretičnega slovarstva. Doslej najpopolnejša je Bibliography of Slavic Dictionaries (1959, 1973) Lewanskega. Delo vsebuje 166 enot. Že F. Novak je v SR 1963 to bibliografijo dopolnil s 94 enotami, če pa bi se upoštevale vse besedne zbirke, tudi one po časopisu, pa šolska, poljudnoznanstvena, znanstvena in leposlovna dela, ki imajo slovarske sezname – bi se število enot še najmanj podvojilo. Razen tega je treba popisati tudi slovensko literaturo o slovarstvu. Šele po vsem tem bo naše slovarstvo dobilo prave znanstvene temelje.

2. V zvezi z napredkom in prihodnostjo je potrebno slovarstvo povezati z računalništvom. Računalniki morejo odpraviti zamudna in dolga obdobja zbiranja in urejanja gradiva, prostorske težave v zvezi z njegovim shranjevanjem, obenem pa omogočajo popolno in hitro uporabo gradiva, združenega s kateregakoli vidika. Na tem področju so vodilni, kolikor se da presoditi po beograjskem srečanju, Zagreb, Subotica in Sarajevo. Slovenci še nimamo uporabnih računalniških jezikoslovcev (potrebni pa bodo tudi jezikoslovni računalnikarji), čeprav je temelje temu področju postavil že Janez Orešnik s svojimi učenci na začetku 70. let. Zelo koristno bi bilo, če bi Inštitut za slovenski jezik usposobil enega jezikoslovca za jezikoslovno računalništvo.

Največ referatov v splošni skupini je bilo v zvezi z osrednjo slovarsko temo, to je pomenoslovjem, in sicer s splošnim pomenoslovjem, sinonimijo,

frazeologijo, pomenoslovno statistiko, oblikoslovnim pomenoslovjem in praktičnim oblikovanjem slovarjev. Naj omenim samo probleme, ki bi mogli biti zanimivi kot izhodišča tudi za sodobno slovensko slovarstvo.

Milka Ivić je opozorila na primer regularne polisemije: poimenovanja ustanov redno pomenijo tudi stavbo, prostor te ustanove. Sistemska pomenčnost je sorazmerno široko področje, saj poleg odnosa objekt – človek (npr. vse mesto je bilo na nogah) zajema tudi poimenovanja rastlin (rastlina – sad, seme), živali (žival – igrača), poimenovanje skupine rastlin in prostora (posekati gozd – gozd meri 5 ha), ali da opozorim še na pojmovne samostalnike: končati košnjo – prva košnja je bila slaba (dejanje – predmet dejanja). Nedvomno je potrebno napraviti popis kategorij pravilne pomenčnosti in njihovih sistemskih rešitev.

O sestaviškem razčlenjevanju besed kot teoriji, po kateri je mogoče vse besedne rabe razstaviti na sorazmerno majhno in končno število (meta) jezikovnih sestavin, s kombinacijo katerih je narajen ves besedni zaklad, je imela predavanje Tatjana Batistić iz Beograda, Jaka Müller pa je z uporabo idej te teorije ob hierarhični ureditvi samostalniških besed skušal določiti glavne vzorce za razlago pomenk s predmetnim odnosnikom. Določitev takih vzorcev je pomembna zlasti za sistematično, pa tudi za hitrejšo odkrivanje in ubesedovanje pomena besed.

Sopomenskost besed so obravnavali trije referenti. Enega od njih – z bogatim in urejenim gradivom – je napisala Marjeta Humar, najzanimivejša pa je bila Branka Tafra iz Zagreba, ki je opredelila sopomenke s stališča pomeničnih sestavin: identične sestavine se prekrijejo, neidentične pa se v določeni rabi nevtralizirajo. Prepričan sem, da bi se razločevalne sestavine sopomenk dalo spremeniti v logične oziroma matematične simbole, s čimer bi postale stopnje sopomenskosti matematično merljive.

O frazeologiji v dvojezičnih slovarjih je imel dobro predavanje Matej Rode, s teoretičnega stališča pa je bila na tem področju najzanimivejša Dragana Mršević-Radović iz Beograda, zlasti zaradi sistemskosti določitve frazeologemov. Uporabila je besedovrstna, skladenjska, hierarhična in količinska načela.

Upoštevanja vredne misli o načelih izbora besed za slovar, predvsem pa obdelave besed, katerih razlaga je opisna oziroma oblikovna, npr. samostalnikov na -ost, pridevnikov na -ski ipd., sta vsebovala referata Mitra Peškana in Egona Feketeja iz Beograda. Iz predavanja Stjepana Babi-

ća o zvrstnih slovarskih določilih in Mileta Mamića (oba iz Zagreba) o strokovnih določilih je bilo jasno razvidno, da je Slovar slovenskega knjižnega jezika glede reševanja teh vprašanih eno najboljših del v jugoslovanskem slovarstvu. Visoko oceno slovenskega slovarstva je v razpravi ugotovila tudi M. Ivić.

Naj ob koncu pregleda splošne skupine omenim še dvoje predavanj, ki sta bili tematsko dokaj različni od ostalih. Janko Jurančič je imel v razpravah večkrat navajano predavanje o štirih osnovnih besediščnih kulturnih conah: alpski, panonski, levantski (grški in arabsko-turški) ter romanski, Dalibor Brozović iz Zadra pa je prikazal teoretične meje prekrivanja in razhajanja hrvaške in srbske variante enotnega jezika. To vprašanje je bilo dejansko osrednja tema večine razprav v splošni skupini, ki so sledila predavanjem. Hrvaški jezikoslovci poudarjajo (variantno) različnost, srbski pa temeljno enotnost (variant). Problem se nanaša na sodobnost in na zgodovino (pa tudi na politiko) in je vsekakor globlji in pomembnejši, kot se v Sloveniji navadno misli.

V sekciji o zgodovinski leksiografiji je bilo prebranih 15 referatov. Razdelimo jih lahko v dve skupini. Večja skupina je obravnavala leksikografska vprašanja cerkvenoslovenskega jezika na jugoslovanskem ozemlju (11 referatov). Sedaj se izdelujejo ali pripravljajo trije slovarji tega tipa: Slovar splošnoslovenskega jezika hrvatske redakcije v Zagrebu, Slovar staroslovenskega jezika srbske redakcije v Beogradu in Slovar makedonskih cerkvenoslovenskih rokopisov v Skopju. V Skopju so že izdali poskusni snopič. Referenti so poročali o številnih delovnih izkušnjah in spoznanjih. Zelo vidno mesto je imelo izbiranje virov. O tem sta razpravljala zlasti Dimitrije Bogdanović iz Beograda, ki je poudaril potrebo, da se upoštevajo poleg biblijskih tudi nebiblijski teksti, saj besede pridejo do svoje prave pomenke identitete šele v širšem kompleksu virov, Gordana Jovanović iz Beograda pa je zlasti poudarila, da mora biti gradivo izbrano tako, da omogoča razvid celotne pomenke problematike besed in sintetične primerjave. Predstavnici makedonske delavnice sta poročali o vprašanih glasovne, oblikovne in leksikalne podobe jezikovnega sistema, ki se odraža v makedonskih cerkvenoslovenskih rokopisih (Vangelica Despodova) in o teoretičnih vprašanjih, ki vplivajo na leksikografske rešitve (Zdenka Ribarova). O posebnostih bosenskih cerkvenoslovenskih spomenikov je referirala Nevenka Gošić iz Sarajeva, zlasti je izpostavila njihovo leksikalno arhaičnost. Zagrebški leksikografi so posvetili veliko pozornost vprašanjem, kako posamezne

grafične posebnosti iz glagolskih spomenikov prenesti v slovar, kar imenujemo normalizacija (Jasna Vince, Ksenija Režič, Marija Hosu, Milan Mihaljevič). Tudi v tej knjigi je dobilo vidno mesto pomenoslovje. Tako je Dimitrije Stefanović iz Beograda obravnaval vprašanja grecizmov in njihovih slovanskih ustreznikov v cerkvenoslovanskih besedilih. Robert Zet iz Züricha je poročal o pripravljanju bibliografije cerkvenoslovanskih slovarjev in glosarjev, ki jo raziskovalci že težko pričakujejo. Omenil je tudi potrebo po grško-cerkvenoslovanskem slovarju.

Druga skupina referatov je obravnavala različnejša vprašanja.

O Slovarju hrvatskega kajkavskega knjižnega jezika, ki ga pripravljajo v Zagrebu, je izčrpno poročal Božidar Finka; ob tem se je dotaknil več problemov moderne leksikografije. Dva referata sta obravnavala aneksne (dodatkovne) slovarje, in sicer slovanosrbske (Aleksandar Mladenović

iz Novega-Sada) in dva hrvatska iz 16. in 17. stoletja (Valentin Putanec iz Zagreba). V zvezi z nastajanjem slovarja slovenskih protestantskih piscev je bil referat o načelih za pomensko analizo besedišča starejših obdobj (France Novak).

Referati so praviloma vzbudili živahno diskusijo. Delavci različnih središč so se medsebojno informirali o svojem delu. Dajali so si vzpodbude. Spoznali smo, kako drugod rešujejo sorodna vprašanja. Danes tečejo obsežna dela. Oprta so na bogato gradivo, zato ne presenečajo številna dopolnila dosedanjih spoznanj in gledanj. Na podlagi izkušenj nastaja teorija o zgodovinskih slovarjih. Zaradi vsega tega so taka srečanja potrebna in plodna. Delavci, ki delajo pri slovarjih cerkvenoslovanskega jezika, so predlagali, da bi se že prihodnje leto ponovno zbrali na posvetovanje. Upajmo, da bodo referati izšli v posebnem zborniku.

Jaka Müller in France Novak
SAZU v Ljubljani

PREJELI SMO V OCENO

Božica Kitičič, Literarna ustvarjalnost Andreja Hienga. Prevedel in za tisk pripravil Janez Rotar. Izdala in založila Slovenska matica v Ljubljani. (Razprave in eseji 23), Ljubljana 1980, 156 str.

Ivan Grafenauer, Literarnozgodovinski spisi. Izbral in uredil, uvodno študijo in opombe napisal Jože Pogačnik. Življenjepis in bibliografijo sestavil Bogo Grafenauer. Izdala in založila Slovenska matica v Ljubljani, Ljubljana 1980, 726 str.

Vladan Švacov, Temelji dramaturgije. Hermenevtika dramskega izraza. Prevedel Igor Lampret. Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 82, Ljubljana 1980, 335 str.

Sergej Vasiljevič Gippius, Gimnastika čutil. Praktične vaje za dramske igralce. Prevedel Andrej Kurent. Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 83, Ljubljana 1980, 300 str.

OBVESTILO ČLANOM SLAVISTIČNEGA DRUŠTVA SLOVENIJE

Sporočamo članom, da bo redno strokovno zborovanje, povezano z občnim zborom, v Mariboru od 24. do 26. septembra 1981.

Predvidene so naslednje strokovne obravnave:

1. Literarni jubileji; vloga slovenskega literarnozgodovinskega muzeja;
2. Metodika pouka slovenskega jezika in književnosti v višjih razredih osnovne šole in v srednjem usmerjenem izobraževanju;
3. Dejavnost slavističnih aktivov.

Tretji dan je predvidena strokovna ekskurzija v Slovenske gorice, povezana z odkritjem spominske plošče na rojstni hiši Stanka Vraza.

Vabimo člane Slavističnega društva, da se dogovore v svojih društvih in z upravnim odborom SDS za dejavno sodelovanje na zborovanju.

Prav tako prosimo slaviste, da na svojih šolah in v delovnih organizacijah pravočasno poskrbe za svojo udeležbo.

Upravni odbor SDS